

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra anglistiky a amerikanistiky

Eva Hamplová

**ŘÍMSKÉ LÁZEŇSTVÍ V BRITÁNII A JEHO STOPY
V SOUČASNÉ BRITSKÉ KULTUŘE**

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Pavlína Flajšarová, Ph.D.

OLOMOUC 2012

Prohlašuji, že jsem svou magisterskou diplomovou práci vypracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

V Olomouci dne 15. května 2012

vlastnoruční podpis

Děkuji Mgr. Pavlíně Flajšarové, Ph.D. za odborné vedení práce. Dále pak všem akademickým pracovníkům Katedry klasické filologie, kteří mě podporovali v mém nadšení pro toto téma, mé poděkování také patří osobám, díky kterým jsem mohla realizovat studijní cestu po římských památkách do Velké Británie.

vlastnoruční podpis

Obsah

Úvod	1
1. Římané a Británie	5
1.1 První kontakty a římská invaze do Británie	5
1.2 Římská nadvláda nad Británií	11
1.3 Hlavní důsledky pobytu Římanů na britském území	20
2. Lázeňství v římském světě	26
2.1 Tradice a vývoj římského lázeňství	26
2.2 Charakteristické znaky římských lázeňských objektů	31
2.2.1 Architektura	32
2.2.2 Technologické zabezpečení	35
2.2.3 Sociální aspekt římských lázní a jejich role v každodenním životě	41
3. Římské lázně v Británii	48
3.1 Výčet dnes přístupných římských lázeňských komplexů v Británii	49
3.1.1 Bar Hill	50
3.1.2 Bearsden	50
3.1.3 Bignor	51
3.1.4 Binchester	52
3.1.5 Bothwellhaugh	53
3.1.6 Caerleon	53
3.1.7 Dorchester	56
3.1.8 Ebchester	56
3.1.9 Fishbourne	57

3.1.10	Hardknott	58
3.1.11	Housesteads	59
3.1.12	Chedworth	60
3.1.13	Chesterholme	61
3.1.14	Chesters	63
3.1.15	King's Weston	64
3.1.16	Lancaster	65
3.1.17	Leicester	66
3.1.18	Lullingstone	67
3.1.19	Lydney	68
3.1.20	Newport	70
3.1.21	North Leigh	71
3.1.22	Orpington	72
3.1.23	Ravenglass	72
3.1.24	Ribchester	73
3.1.25	Richborough	74
3.1.26	Rockbourne	75
3.1.27	Verulamium	76
3.1.28	Wall	78
3.1.29	Welwyn	78
3.1.30	Witcombe	79
3.1.31	Wroxeter	81
3.1.33	York	82
3.2	Bath – nejvýznamnější římské lázně v Británii	84
3.2.1	<i>Aquae Sulis</i> – popis a význam	84
3.2.2	<i>Aquae Sulis</i> dnes	91
3.3	Charakteristické rysy římských lázní v Británii	93
3.4.	Správa římských lázeňských objektů	96
	Závěr	101
	Resumé	104

Anotace	105
Seznam pramenů a literatury	107
Seznam obrazových příloh	110

Úvod

Zásadním důvodem k výběru tématu práce „Římské lázeňství v Británii a jeho stopy v současné britské kultuře“ byla snaha o propojení dvou oblastí mých zájmů, tedy historie antického Říma a dějin Velké Británie. Instituci římských lázní jsem zvolila jako těžiště předkládané práce převážně díky její široké vypovídající hodnotě o této jedinečné starověké kultuře. Díky studiu římského lázeňství si je dle mého názoru možno vytvořit detailní představu nejen o stavitelských a technologických dovednostech Římanů, ale také o jejich jedinečném smyslu pro detail a estetiku obecně. Za velmi významnou považuji též nabízenou příležitost nahlédnout do každodenního života obyvatel římské říše a poznat jejich záliby a radosti.

Diplomová práce je časově ohraničena lety 43–407 n. l., která definují období existence římské provincie *Britannia*, rozkládající se na území dnešní Velké Británie. V úvodních kapitolách, věnovaných dějinám římské Británie a vzniku římského lázeňství, se však dostávám i do dob dřívějších, ve stěžejní části práce věnované římským lázeňským komplexům se vzhledem k záměru popsat dnešní podobu objektů dotýkám i přítomnosti.

Mým cílem je poskytnout obecné informace o pobytu Římanů v provincii *Britannia* a definovat význam jejich téměř čtyři století trvající okupace této oblasti. Práce je psána převážně se záměrem představit kompletní výčet a popis jednoho typu významných pozůstatků římské přítomnosti na britském území, který představují právě římské lázeňské komplexy. Zde je důležité zmínit, že se zaměřuji pouze na objekty, které jsou dnes přístupné široké veřejnosti. V Británii existuje mnoho dalších prozkoumaných i na průzkum teprve čekajících pozůstatků římských lázeňských

komplexů, které spatřit nelze. Tyto zůstávají stranou mého pojednání.

Obsah práce rozdělují dle jednotlivých témat do tří základních kapitol. Ve snaze dosáhnout koncepce práce postupující od obecného ke konkrétnímu se v úvodní kapitole zaměřuji na historii provincie *Britannia*, jejímž cílem má být osvětlení toho, jakým způsobem bylo římské lázeňství do dnešní Británie importováno. Následující oddíl má za úkol představit vznik a vývoj římského lázeňství, s přihlédnutím k řecké a domácí tradici. Většina kapitoly je pak věnována výčtu největších přínosů Římanů do oboru lázeňství, jež je možno považovat též za charakteristické znaky této instituce. Zde se soustředím převážně na architekturu lázeňských komplexů, na jejich technologické zabezpečení ve smyslu zásobování teplem a vodou, a v neposlední řadě pak na význam a místo římských lázní v každodenním životě obyvatel starověké římské říše.

Stěžejní část práce je věnována popisu dnes patrných římských lázeňských zařízení v Británii. V tomto výčtu jsou zastoupeny všechny typy zde konstruovaných objektů, tedy lázně vojenské, umístěné uvnitř či vně římských pevností, dále pak lázně soukromé, jež byly součástí římských vil, a konečně i jedinečná nábožensko-léčebná enkláva *Aquae Sulis*. Posledně zmíněným léčebným lázním, které vznikly okolo posvátného pramene v dnešním městě Bath, je vzhledem k jejich významu a jedinečnosti věnována samostatná podkapitola. Při deskripci památek se soustředím jednak na jejich historii, předně však na jejich dnešní podobu a přínos jednotlivých lokalit pro poznání této unikátní sofistikované římské instituce. Své získané poznatky následně shrnuji v části věnované charakteristickým znakům britských římských lázní, za kterou následuje stručné pojednání o dnešním systému správy britských památek.

Velkým přínosem pro studium problematiky, která stojí v centru této práce, byla má studijní cesta po Římany budovaných lázních ve Velké Británii v létě 2007, kdy jsem navštívila četné lokality popisované v tomto pojednání. Zvláště popis dnešní podoby objektů a jejich hodnocení vycházejí převážně z mé osobní zkušenosti a z poznatků získaných na této cestě. V částech obecných se pak opírám o četné prameny a vzhledem k absenci českých titulů, věnujících se tomuto tématu, o výhradně anglicky psanou literaturu.

Stěžejním primárním pramenem pro poznání prvních staletí římské etapy britských dějin je Publius Cornelius Tacitus a jeho díla *Agricola* a *Annales*, z moderních děl bych vyzvedla předně Petera Salwaye a jeho *The Oxford Illustrated History of Roman Britain*, kde velmi detailně popisuje římskou Británii, na jejíž dějiny nahlíží z mnoha aspektů.

Hlavní pilíře druhé kapitoly, věnované popisu obecného vývoje a významu římských lázní, reprezentuje Fikret Yegül jako autor díla *Baths and Bathing in Classical Antiquity* a Inge Nielsen a její publikace *Thermae et Balnea – The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Z primárních pramenů považuji za nejdůležitějšího Marca Vitruvia Polliona a jeho pojednání *De Architectura*, v jehož části se, jak název napovídá, autor lázním věnuje převážně z architektonického pohledu. Informace podávané Vitruviem jsou však též esenciální pro poznání mechanismů, jimiž byly lázně zásobeny vodou a teplem.

Při popisu britských lázeňských lokalit se opírám převážně o průvodce, publikace a příručky zakoupené v rámci zmíněné studijní cesty a o texty tvořící expozice při jednotlivých lokalitách. Jako základ mi slouží brožura Tonyho Rooka s názvem *Roman Baths in Britain*, která však nabízí pouhý seznam římských lázeňských komplexů, jež je dnes možno navštívit, i ten je však

nekompletní. Při popisu lokalit, které jsem osobně nenavštívila, často využívám webové stránky organizace English Heritage nebo jiných, příslušné památky spravujících institucí. Za velký přínos též považuji možnost si dnešní podobu římské lokality zobrazit a následně prostudovat pomocí aplikace Google Maps. Podkladem pro transkripci jmen a názvů mi pak slouží především *Slovník antické kultury* a *Encyklopedie antiky*.

1. Římané a Británie

1.1 První kontakty a římská invaze do Británie

Ve starověkém světě se zrodilo mnoho obdivuhodných říší, avšak ta, kterou vytvořili Římané, předčila v mnoha směrech ty, které vznikly před ní. Římské impérium představovalo největší říši, jaká do té doby kdy existovala. Skvěle vycvičené a vybavené římské legie si podmanily tolik území, jako nikdo před nimi. V době největšího rozmachu impéria v roce 117 n. l. ovládal tehdejší císař Traianus¹ zhruba 6,5 milionů km² území, které se táhlo od Pyrenejského poloostrova na západě až ke břehům Černého moře na východě. Nemilosrdným útokům římského vojska neodolala ani území na severním pobřeží Afriky, která tvořila jižní hranici rozlehlé římské říše.

Co se týče severní hranice impéria, dostáváme se na území, které stojí v centru pozornosti této práce, tedy do dnešní Velké Británie. Četná území ostrova,² která nazývali provincií *Britannia*, si Římané podmanili na necelá čtyři staletí. Avšak Británie se dostala do povědomí Římanů mnohem dříve než v roce 43 n. l., kdy císař Claudius osobně převzal moc nad městem *Camulodunum*, dnešním Colchesterem, což je všeobecně považováno za oficiální počátek existence této nové římské provincie. O přítomnosti ostrova věděli už starověcí Řekové, kteří připluli k jejím břehům nejpozději ve 4. stol. př. n. l.³ Británie byla pro Řeky a následně i pro Římany tajemným

¹ Marcus Ulpius Traianus, římský císař 98–117 n. l. K římské říši připojil mimo jiné i nové provincie Dácii, Arábii, Arménii, Mezopotámii, Asýrii. Plánovanému vpádu do Indie mu zabránilo potlačování vzpoury v Přední Asii. (viz V. Bahník a kol.: *Slovník antické kultury*. Praha 1974, 626.)

² O tom, že se jednalo o ostrov, se Římané přesvědčili až v 80. letech n. l., kdy Gnaeus Iulius Agricola vyslal průzkumnou námořní expedici kolem severního pobřeží dnešního Skotska, která toto potvrdila. (viz Tacitus: *De vita et moribus Iulii Agricolae* 10. URL: <<http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.agri.shtml>> [cit. 2012-3-12]. Přel. A Minařík, A. Hartmann a V. Bahník: *Ze života antického Říma. „Život Iulia Agricoly“*. Praha 1976, 300.)

³ D. Shotter: *Roman Britain*. New York 2004, 12. URL: <<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=108253201>> [cit. 2012-4-9].

územím ležícím za stejně záhadným Oceanem.⁴ Již samotný Oceanus představoval pro dávné římské dobyvatele jakousi mentální bariéru, neznámé, a tedy i tajemné a nebezpečné prostředí. Británie byla považována za mýtickou, mlhami opředenou zemi ležící za touto hranicí, a tím i za hranicí civilizace jako takové.

První intenzivnější kontakty s britským obyvatelstvem navázali Římané v rámci svých obchodních zájmů, a to nejpozději roku 125 př. n. l.,⁵ kdy se římská armáda usadila v Provence a svou kulturou ovlivnila celou Galii. Je všeobecně usuzováno, že zboží putovalo přes Venéty⁶ a bylo přepravováno přes průplav zástupci kmene Coriosolitů ze severovýchodní Bretaně. Předmětem obchodování pak byla keramika, dobytek, sůl, nerosty a otroci na straně britské, římské obchodníci pak na oplátku nabízeli převážně víno, fíky, olivy, šperky a výrobky ze skla a slonoviny.⁷

Vedle četných obchodníků nezůstalo území Británie nepovšimnuto ani jedním z největších římských vojevůdců, Gaiem Iuliem Caesarem.⁸ Právě jemu jsou přičítány první pokusy o vojenskou invazi na území ležícím za dnešním průlivem La Manche a díky němu dosáhla římská hranice břehů výše zmíněného průlivu. Jakou měl Caesar k válečnému tažení motivaci, není dodnes zcela objasněno. Vzhledem k celkové atmosféře, která v jeho době panovala v římské říši, byla dle mého názoru nejspíše hlavní příčinou tažení snaha zviditelnit se a postoupit na pomyslném žebříčku popularity v očích římského senátu a lidu. Dobyť nového území, stejně jako v případě jím dříve dobyté Galie, by mu zaručilo přízeň a oblíbenost, a to zvláště v době, kdy mu velmi konkurovali

⁴ „Oceanos, oceán, je označení vnějšího toku, který obtéká všechny země světa; vládne tu představa o zemi jako plochem ostrově, krytém klenbou oblohy. ...obchodníci starověku se dostali daleko za Sloupy Herkulovy (Gibraltar) a potvrdili tak existenci světového moře – Oceánu proti moři Středozevnímu.“ (viz *Slovník antické kultury* 431.)

⁵ P. Salway: *The Oxford Illustrated History of Roman Britain*. Oxford 1993, 7.

⁶ Italský kmen sídlící v oblasti dnešních Benátek a Terstu.

⁷ Více o tomto tématu viz: I. A. Richmond. *Roman Britain*. Harmondsworth 1963, 12–13. Salway 368–70.

⁸ 100–44 př. n. l.

zbylí dva triumvirové, Gnaeus Pompeius Magnus a Marcus Licinius Crassus.⁹ Jako další důkaz o tom, že tažení do Británie mělo pro Caesara nesmírný význam, svědčí podle Petera Salwaye fakt, že bylo započato na sklonku léta, tedy na konci běžné vojenské „sezóny“.¹⁰ Vzhledem k tomu, že legie byly, zvláště pak v případě nových vojenských tažení, závislé na zásobování a pohybu vojska byl v zimě značně omezen, byly podobné akce na toto roční období většinou přerušovány. Caesarova potřeba nových okázalých vítězství byla tedy vzhledem k neobvyklé době začátku tažení nejspíše velmi urgentní a vidina dobytí legendami opředeného a nerostným bohatstvím oplývajícího území pro něj byla jistě velmi lákavá.

Na podzim roku 55 př. n. l. se tedy společně se dvěma legiemi vypravil k dnešním anglickým břehům.¹¹ Špatné počasí, podcenění vod, síla proudů v průlivu a útoky domorodých kmenů měli za následek neúspěch této akce, během které však došlo k navázání diplomatických kontaktů s některými místními kmeny¹² a k částečnému prozkoumání pobřežního terénu.

V roce 54 př. n. l. se slavný vojevůdce pokusil dobýt novou neznámou krajinu podruhé. Ve srovnání s první akcí se jednalo o tažení mnohem větších rozměrů. Flotila čítající zhruba 800 plavidel a nesoucí pět legií o celkovém počtu asi 35 000 mužů¹³ se vylodila na nám dnes neznámém místě, nejspíše na jihovýchodním pobřeží Anglie, a vojsko následně postoupilo dále do vnitrozemí, kde muselo odvracet útoky domorodých kmenů vedených Cassivellanem.¹⁴ Ten se však i přes četné problémy, které musel Caesar řešit, včetně

⁹ Po upevnění triumvirské dohody roku 56 př. n. l. v Lucce byli konsuly roku 55 př. n. l. právě Pompeius a Crassus.

¹⁰ Salway 19.

¹¹ Tuto výpravu popsal sám Caesar v V. knize díla *Comentarii de Bello Gallico*. (Přel. I. Bureš: *Zápisky o válce Galské*. Praha 1964.)

¹² Mapa rozmístění původních britských kmenů viz příloha č. 1.

¹³ Shotter 12.

¹⁴ Zatímco Salway zmiňuje, že kmenové příslušenství Cassivellana je sporné, Shotter ho přiřazuje ke kmenu Catuvellauni. (viz Salway 24, Shotter 14.)

dalších ztrát v loďstvu v důsledku silné bouře, římskému vojevůdci překvapivě podvolil. Senátem a lidem ostře sledovaný Caesar tak mohl před svým neplánovaným odchodem do vzpourami zmítané Galie vojenskou kampaň v Británii představit celkově jako velmi úspěšnou. I když se mu, dle mého názoru hlavně díky nedostatku času, nepodařilo vytvořit novou provincii, jeho hlavní význam je možno spatřit v tom, že navázal kontakty s místními kmeny a předvedl jim sílu a moc římského vojska. Neboli slovy Tacita: „První ze všech Římanů, který vstoupil s vojskem do Británie, byl božský Iulius. Ačkoli úspěšnými boji zastrašil obyvatele a obsadil krajinu u pobřeží, může se zdát, že ji pozdějšímu pokolení spíše objevil, než odevzdal.“¹⁵ Pokud bylo v římském světě dobývání nových území chápáno jako ideální prostředek k získání si významného postavení, není divu, že se Caesarovým pokračovatelem v pokusech o podmanění si Británie stal císař Claudius,¹⁶ který nečekaně nastoupil na císařský trůn po rozporupné vládě svého synovce Caliguly. Claudius, jenž byl „...od přirozenosti churavý, kulhal a koktal a jeho matka ho pokládala za přihlouplého“,¹⁷ neměl na první pohled ideální předpoklady k tomu, aby se stal významnou postavou veřejného života. Jelikož byl však velmi sečtělý a moudrý, věděl, že bude muset vyzdvihnout svoji prestiž v očích lidu i armády, která ho plánovala použít pouze jako loutku k dosažení svých zájmů. Nejlepším a mnohokrátě osvědčeným prostředkem, jak se stát populárním, bylo podrobit si nový národ a vrátit se domů v čele triumfálního průvodu vítězné armády.

Na otázku, proč si k tomuto účelu vybral právě Británii, není těžké odpovědět. Hlavním důvodem byla dle mého názoru nejspíše

¹⁵ Tacitus: *Agricola* 13. („Život Iulia Agricoly“ 302.): „Igitur primus omnium Romanorum divus Iulius cum exercitu Britanniam ingressus, quamquam prospera pugna terruerit incolas ac litore potitus sit, potest videri ostendisse posteris, non tradidisse.“

¹⁶ Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, císařem mezi lety 41–54 n. l.

¹⁷ *Slovník antické kultury* 127.

psychologická záležitost: jeho vynikající předchůdce a jeden z nejslavnějších Římanů, Gaius Iulius Caesar, se ji o necelých sto let dříve pokusil dobýt, ale neuspěl. Claudiovi se tak naskytla možnost předčít činy svého slavného předka, příležitost dokázat, že je schopen rozšířit hranice říše ještě o další území a uspět tam, kde se to Caesarovi úplně nepovedlo. Další motivací mohly být zprávy o bohatosti krajiny,¹⁸ ale také absence jakékoliv politické jednoty, neboť obyvatelstvo Británie bylo sdruženo do nesčetného množství nezávislých kmenů, které neustále válčily proti sobě, a v invazi viděly příležitost k tomu, jak získat výhodu oproti svým tradičním rivalům, jak dokládá Tacitus: „Zřídka se pro odvrácení společného nebezpečí spojují tři nebo čtyři obce; tak bojují jednotlivě a jsou poráženi všichni dohromady.“¹⁹ Díky této skutečnosti se tak ovládnutí mohlo stát rychlejším a snadno proveditelným.

Necelé dva roky po svém nástupu na trůn vyslal císař Claudius do Británie invazní flotilu nesoucí armádu čítající kolem 40 000 mužů.²⁰ Do čela čtyř významných římských legií,²¹ které tvořily největší část posádky lodí, postavil císař slavného Aula Plautia.²² Přestože autoři historických spisů nezanechali zprávy o přesném místě vyloďení římské armády, většina odborníků se přiklání k názoru, že se jednalo o dnešní malou vesnici Richborough v anglickém hrabství Kent. V římské době v této oblasti postupně vyrostl jeden z nejvýznamnějších přístavů, avšak hlavním důkazem pro toto tvrzení jsou nalezené pozůstatky mohutného vítězného oblouku vystavěného v 70. letech 1. stol. n. l. na počest Claudiovy invaze. Panuje názor, že vzhledem k nulovému praktickému významu této stavby pro armádu muselo jít o z nějakého důvodu

¹⁸ Myšleno nerostných surovin.

¹⁹ Tacitus, *Agricola* 12. („Život Iulia Agricoly“ 301.): „Rarus duabus tribusve civitatibus ad propulsandum commune periculum conventus: ita singuli pugnant, universi vincuntur.“

²⁰ Salway 57. Shotter uvádí počet 45 000. (viz Shotter 20.)

²¹ *Legio II Augusta, Legio IX Hispana, Legio XIV Gemina, Legio XX Valeria.*

²² První správce Británie mezi lety 43–46 n. l.

velmi významné místo. První vstup císařského vojska na ostrov by se za pádný důvod k vystavění památníku dozajista považovat dal.²³

Na rozdíl od Caesara se Plautius nesetkal ihned po přistání s divoce útočícími britskými bojovníky. Podle Petera Salwaye byla příčinou poklidného vylodění skutečnost, že zvědové informovali Togodumna a Carataca, vůdce kmene Trinovantů, o tom, že v římském vojsku nastala vzpoura, a že římscí legionáři odmítají podstoupit z jejich pohledu tak nebezpečnou vojenskou operaci. I když byla tato informace zčásti pravdivá, vzpouře se nakonec podařilo vyhnout a plánovaná invaze se uskutečnila.²⁴

Ke střetu britských válečníků a římské armády nakonec došlo, ale až následně po průniku legií do britského vnitrozemí. Po četných menších potyčkách utrpěli Britové těžkou porážku ve dva dny trvající bitvě.²⁵ Po zjištění, že je těžké odolávat silné, mnohem lépe vybavené římské vojenské mašinerii, ustoupili místní válečníci na sever za řeku Temži do bezpečí pevnosti *Camulodunum*.²⁶ Dobytí této pevnosti bylo prvotním cílem Římanů. Před zahájením útoku na město rozbil Plautius tábor u Temže a nechal poslat pro císaře. Chtěl, aby Claudius osobně vedl vojsko do města, jehož dobytí mělo být zásadním a rozhodujícím krokem v prvních měsících římské invaze, a aby následně na místě převzal vládu nad nově získaným územím. Tak se stalo²⁷ a byl to právě tento krok, kterým si Claudius vydobyl tolik potřebnou slávu u římského lidu a u armády. Město získalo statut *colonia*²⁸ a bylo přejmenováno na *Colonia Claudia*

²³ Shotter popisuje i možnost vylodění vojska na více místech současně. Vedle Richborough zmiňuje i Chichester a Fishbourne. (viz Shotter 20.)

²⁴ Salway 51–52.

²⁵ Nejspíše se odehrála v blízkosti řeky Medway.

²⁶ Dnešní město Colchester (Essex, vzdálené asi 50km severovýchodně od Londýna). Je považováno za nejstarší město Británie, které existovalo již v době před římskou invazí. Jednalo se o sídlo králů a politické a duchovní místo jednoho z nejvýznamnějších kmenů tehdejší Británie, Trinovantů. Keltský název města „Comulodunon“ v překladu znamená „Camulova pevnost“, kdy Camulos byl, podobně jako Mars u Římanů, keltským bohem války. <<http://www.roman-britain.org/places/camulodunum.htm>> [cit. 2012-3-11].

²⁷ 43. n. l. Tento letopočet je považován za vznik provincie Britannia.

²⁸ Více o hierarchii římských měst viz 1.3.

Victricensis. Jednalo se o první stálý legionářský tábor na britském území, který se stal zázemím pro posádku legie *XX Valeria*, zatímco zbývající tři legie byly vyslány do různých směrů, aby ve jménu Říma dobývaly další britská území.

Tento teatrální akt může být jistě považován za vrchol Claudiovy politické kariéry. Znamenal pro podceňovaného císaře naprostý úspěch a díky němu Claudius definitivně upevnil a obhájil své postavení. Na jeho počest byl v Colchestru později vybudován chrám, *Templum Divi Claudii*, neboli „chrám božského Claudia“. Císař a stavitelé tohoto symbolu rané římské nadvlády nad Británií však nejspíše při jeho výstavbě nepočítali s tím, za jak krátkou dobu bude tento svatostánek zničen. A co už asi vůbec nečekali, byl fakt, že organizátorem jeho vypálení, stejně jako mnohých dalších úderných, pro Římany devastujících akcí, nebude muž, ale žena.

1.2 Římská nadvláda nad Británií

V prvních letech římské nadvlády nad Británií se impérium muselo potýkat s vnitřní nestabilitou. Obyvatelé stávajících provincií se bouřili a docházelo zde k mohutným povstáním,²⁹ která muselo vojsko potlačovat a následně tvrdě perzekuovat. Také v Británii se v rámci upevňování římské pozice ukázaly být keltské kmeny překvapivě tvrdým a odolným protivníkem a prvotní představa o snadném a rychlém vítězství se brzy ukázala jako mylná. I když Římanům nahrávala nejednotnost místních kmenů, Britové projevovali „...divočejší povahu, protože je dlouhotrvající mír dosud nezchoulostivěl.“³⁰ Definitivní ovládnutí Británie se tak nakonec ukázalo být úkolem obtížnějším, než kdokoliv očekával.

²⁹ Největším povstáním čelila Germánie a Judea.

³⁰ Tacitus: *Agricola* 11. („Život Iulia Agricolovy“ 301.): „...tamen ferociae...ut quos nondum longa pax emollierit.“

Již pár let³¹ po dobytí dnešního Colchestru došlo v jižní Anglii k jedné z největších vzpour v historii římské Británie, k takzvanému Boudiccinu povstání, pojmenovaném po jeho vůdkyni, královně Boudicce z keltského kmene Icenů.³² Po boku Icenů stáli v bojích i zástupci sousedícího kmene Trinovantů.³³ Volba prvního cíle útoku padla zákonitě na tábor *Camulodunum*, jenž prošel za pár let přítomnosti Římanů velkými změnami. Skromné keltské příbytky byly nahrazeny impozantními římskými stavbami, nejpůsobivější z nich pak jistě byl již zmíněný chrám zasvěcený Claudiovi, který dle Tacita vyvolával mezi místním obyvatelstvem jakožto „*arx aeternae dominationibus*“,³⁴ tedy ztělesnění římské tyranie a císařského kultu, velké pobouření. Městu nepomohl ani nový guvernér Suetonius Paullinus,³⁵ jenž byl v té době zaměstnán tažením na ostrov známý Římanům jako Mona, vzdálený od hlavního města římské provincie asi 450km, a který tuto akci vzhledem k jejímu poslání považoval za prioritní.³⁶ Colchester tak byl do základů vypálen a vypleněn

³¹ Tacitus zasazuje povstání do období konzulátu Ceasennia Paeta a Petronia Turpiliana, tedy do roku 61 n. l. Shotter mluví v případě Boudicčina povstání o roce 59 n. l. Salway zmiňuje i Tacita, ale považuje jeho termín za nedůvěryhodný a upřesňuje, že na základě archeologických nálezů a dalších vědeckých poznatků se dnes většina odborníků shoduje na roce 60 n. l. (Salway 80).

³² Kmen Icenů sídlil ve východní části Anglie (viz příloha č. 1). Do smrti krále Icenů Prasutaga byl tento kmen klientem Římanů. Ve své závěti odkázal Prasutagus polovinu království tehdejšímu římskému císaři Neronovi ve víře, že si tím získá přízeň a náklonnost nového vládce a že Římané už nebudou vznášet na jeho území a lid žádné další nároky. Tak se však nestalo. Římané plenili jeho království, jeho ženu Boudiccu a její dcery veřejně zotudili. Za příčinu vzpoury ze strany Icenů se považuje právě toto nepřístojné chování římské armády.

³³ Keltský kmen Trinovantů byl jižním sousedem Icenů (viz příloha č. 1). Původním kultovním centrem tohoto kmene bylo *Camulodunum*, tedy dnešní Colchester, které se po dobytí Římany v roce 43 n. l. stalo centrem římské vojenské správy a bylo přebudováno na hlavní město provincie. Neslo statut *colonia*, tedy sídliště obývané penzionovanými veterány římských legií, jejich počet v tomto období čítal cca 3000–4000 mužů. Trinovanté byli z tohoto území nejspíše vysídleni, terorizováni a vystaveni různým formám bezpráví, čemuž chtěli zamezit svým zapojením do zmíněného povstání.

³⁴ Tacitus: *Annales* XIV 31. URL: <<http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann14.shtml>> [cit. 2012-3-14]. „Tvrz věčného panství“. Přel. A Minařík, A. Hartmann: *Letopisy*. Praha 1975, 388.)

³⁵ Správcem Británie mezi lety 59–61 n. l.

³⁶ Mona neboli ostrov Anglesey (Wales) byl posvátným centrem druidů, keltských duchovních, kteří měli nad místním obyvatelstvem velkou, nejen politickou moc. Skutečnost, že Paullinus dal přednost této akci před pomocí římským osadám v provincii může být považována za doklad vysokého významu a vlivu keltských duchovních na místní obyvatelstvo. Anglesey připojil k provincii definitivně až Gnaeus Iulius Agricola v roce 78 n. l. Dobývání popisuje i Tacitus ve svých dílech *Letopisy* (XIV 29-30) a *Život Iulia Agricolu* (18).

a povstání se rozšířilo po celé jihovýchodní Anglii. Zakrátko byl poražen celý kontingent římských vojáků a byla zničena významná města jako Londinium či Verulamium. V tomto období bylo britské obyvatelstvo asi nejbližší možnosti zvrátit úmysly a zájmy Římanů na svém území. Slovy Tacita: „Nikdy nebyla Británie pod větším útlakem a její řízení méně pochybné: veteráni byli pobiti, kolonie vypáleny, vojska odříznuta; tehdy se bojovalo o záchranu života, později o vítězství.“³⁷ Císař Nero už zvažoval úplné stažení římských vojenských sil z ostrova, když Boudicca učinila osudovou chybu, kterou bylo rozhodnutí utkat se s římskými legiemi v otevřené bitvě, kterou královně navrhl navrátivší se Paullinus a kde vysoce organizovaná a zkušená římská armáda vynikala. Boudicca utrpěla v této bitvě drtivou porážku, avšak důsledky následného Paullinova odvetného tažení východní Anglií byly ještě drtivější. Jeho vojsko pacifikovalo celou zimu, města byla vylupována a domorodé obyvatelstvo vražděno. Tyto rozsáhlé represálie civilního obyvatelstva si nejspíše kladly za cíl ukázat, že nemá smysl bouřit se proti Římu, a pokud se tak stane, bude následovat tvrdá pomsta a trest.³⁸

Římané vyšli z povstání jako vítězové, avšak v globálním pohledu se jejich zstrašovací taktika může považovat za chybnou. Nebýt původního násilí páchaného na kmenech Icenů a Trinovantů, nemuselo dle mého názoru k žádnému povstání ani dojít. Takovéto jednání bylo v rozporu s dlouhodobými zájmy Říma na ostrově. Bylo potřeba začít čerpat přírodní zdroje a zpracovávat je. Toto však nebylo možné, dokud byly všechny vojenské síly zaměřeny na potlačování povstání a na boje s domácím obyvatelstvem.

³⁷ Tacitus, *Agricola* 5. („Život Iulia Agricoly“ 296.): “Non sane alias exercitior magisque in ambiguo Britannia fuit: trucidati veterani, incensae coloniae, intercepti exercitus; tum de salute, mox de victoria certavere.”

³⁸ Detailněji o povstání viz Salway 73–86.

Se změnou „okupační politiky“ přišel až Gnaeus Iulius Agricola, správce Británie v letech 77–83 n. l. Agricola se snažil získat si vůdce na svou stranu. Jím pořádané pitky a hostiny, na které zval vedle jiných Římanů i přední zástupce vlivných místních kmenů, měly za následek, že mnozí našli zalíbení v římských mravech a proces romanizace tak nabýval na síle. Lidé se začali novému systému podrobovat a přizpůsobovat. Tacitus popisuje tento způsob Agricolovy politiky takto:

„(Neboť Agricola chtěl), aby si lidé žijící rozptýleně a primitivně, a proto náchylní k válkám, rádi navykli na klid a pohodlný život. Proto osobní domluvou a podporou ze státních prostředků je přiměl k tomu, aby budovali chrámy, tržiště a domy; přitom chválil horlivé a káral liknavé: tak pochvala a závodění o čest vystřídaly nátlak. Mimoto dal syny předáků vzdělávat ve svobodných uměních, přičemž dával přednost nadání Britannů před pílí Galů, takže ti, kteří ještě nedávno odmítali římskou řeč, toužili si osvojit římskou výmluvnost. Proto přišel ke cti i náš způsob oblékání a toga se stala obvyklým oděvem. Obyvatelstvo ponenáhlu začalo podléhat lákadlům neřestí, totiž sloupořadím, lázním a vybraným hostinám. A to se u nezkušených nazývalo kulturou, kdežto ve skutečnosti to bylo součástí zotročování.“³⁹

Elity kmenů se tak postupně staly součástí římského systému a probíhající romanizace ovlivnila životní styl jistě i níže na

³⁹ Tacitus: Agricola 21 („Život Iulia Agricoly“ 308–309.): „...ut homines dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari privatim, adiuvare publice, ut templa fora domos extruerent, laudando promptos, castigando segnis: ita honoris aemulatio pro necessitate erat. Iam vero principum filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent. Inde etiam habitus nostri honor et frequens toga; paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et balnea et conviviorum elegantiam. Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset.“

společenském žebříčku, zvláště pak u těch, kteří se zapojili do městského způsobu života, který za Agricoly správy zaznamenal velký rozkvět. Města zničená povstáním byla znovu vystavěna, a to v ještě monumentálnějším a honosnějším stylu. Byla budována i další nová města⁴⁰ určena pro civilní obyvatelstvo s pravidelným uspořádáním ulic, tavernami, obchody, tržišti, města vybavená dokonalým vodovodním systémem a dokonce i veřejnými záchodky, za jejichž návštěvu byli zástupci původně přírodních kmenů dokonce ochotni i platit. Dle mého názoru je ideálním příkladem snahy naklonit si tímto způsobem místní obyvatelstvo město Bath, jež je detailněji popsáno dále v této práci. Luxusní lázeňský komplex, který zde byl vybudován, byl přístupný i neřímským návštěvníkům a místní božstvo, *Sulis Minerva*, je dokonalým dokladem syntézy domorodých a římských prvků. Dokonce i bojovní a divocí Silurové, dlouholetí nesmiřitelní nepřátelé Říma, vyměnili roku 75 n. l. svou svobodu za nabízené požitky. Ke konci 1. stol. n. l. tímto způsobem Římané definitivně upevnili svou pozici v jižní části provincie a všechny místní kmeny se smířily s pozicí podrobeného obyvatelstva, což mělo za následek, že v tomto koutě ostrova již až do konce římské nadvlády nedošlo k žádnému významnějšímu povstání.

Jestliže se poměry na jihu vyvíjely z pohledu Říma v příznivém světle, situace na severu byla přesně opačná. Za Agricoly správy byla podmaněna čttná území v severnější části ostrova a vznikaly zde nové vojenské základny jako například dnešní Chester, Corbridge nebo Carlisle. Centrem římské pozornosti se tak stává na dlouhou dobu území Skotska, Římany nazývané *Caledonia*, které bylo svědkem bojů po zbývajících 300 let římské nadvlády a kam byly vysílány četné armády vedené velmi zdatnými vojevůdci.⁴¹

⁴⁰ Více o městech viz 1.3.

⁴¹ První záznamovaná bitva na území dnešního Skotska je datována do roku 84 n. l., kdy Agricola porazil keltské Kaledoňany v čele s náčelníkem Calgacem, čímž si podpořil část skotské Vysočiny. Přesné místo bitvy není dnes známo, nejčastěji se uvádí oblast kolem dnešního Fochabers,

I když nebyla severní část ostrova nikdy kompletně dobytá, měli Piktové, bojovníci ze severu, na dění v Británii velký vliv. Právě jejich útoky byly jedním z hlavních důvodů, proč byla v provincii vybudována jedna z nejpůsobivějších Římany vyprojektovaných staveb vůbec, slavný Hadrianův val.⁴² Císař Antoninus⁴³ následně provedl ještě jeden pokus o posunutí severní hranice impéria nad tento monumentální val,⁴⁴ avšak tato nejsevernější výspa se brzy ukázala jako neudržitelná a dříve vybudovaný val nesoucí název císaře Hadriana tak na dlouhou dobu tvořil nejsevernější hranici římské říše.

Pevné stanovení severní hranice bylo důležitým krokem ve vývoji římské provincie. Na následné necelých 300 let trvajícím období nadvlády jižně od valu lze všeobecně nahlížet jako na pozitivní etapu v britských dějinách. Na území vládli mír a prosperita. Podle odborníků se v tomto období vyrábělo takové množství zboží, kterého bylo v Anglii v moderní době dosaženo až v 19. století.⁴⁵ Byly stavěny honosné vily zdobené krásnými mozaikami a vybavené

přibližně 12km od římského tábora v dnešním Muiryfoldu. Jednalo se nejspíše o velmi významnou bitvu, Tacitus jí věnuje značnou část svého díla, kde cituje i slavnou Calgacovu řeč. (viz Tacitus: *Agricola* 30–40.)

⁴² Kamenné a hliněné opevnění, táhnoucí se napříč územím dnešní severní Anglie. Tento val tvořil na dlouhou dobu severní hranici římské říše, která měla chránit jižní část země před nájezdy skotských kmenů, převážně Piktů. Stavba byla využívána k vojenským účelům jako opevnění, ale také jako průchozí místo pro obchodníky, kteří zde museli platit daně z prodeje. Stavba valu začala roku 122 n. l. na rozkaz římského císaře Hadriana a trvala zhruba 10 let. Hadrianův val je dlouhý 80 římských mil, což odpovídá přibližně 117km. Šířka a výška není po celé délce valu stejná, je závislá na použitém materiálu a na místě, kde byla vystavena. Poblíž řeky Irthing je val vystavěn z kamenných kvádrů a měří až 3m do šířky a 5–6m do výšky. Západním směrem od řeky byl val postaven z hlíny a drnů, což se odrazilo v tom, že je široká okolo 6 m a vysoká pouze okolo 3,5m. Od roku 1987 jsou zbytky valu zařazeny na Seznam světového dědictví UNESCO. Více informací o valu viz např.: D. Breeze: *Hadrian's Wall*. Londýn 2006.

⁴³ Titus Aurelius Antoninus, známý též díky svému zákazu pronásledování kešťanů jako Antoninus Pius, císařem 138–161.

⁴⁴ Antoninův val je systém opevnění, který nechal zbudovat napříč Skotskem římský císař Antoninus Pius. Jeho stavba byla zahájena v roce 142 n. l. a dokončena v roce 144 n. l. Val byl dlouhý asi 60km (od dnešního Old Kirkpatricku k Firth of Clyde) a měl nahradit jižněji položený, téměř dvakrát delší Hadrianův val. Tyto plány se však nakonec nepodařilo naplnit, Římané nedokázali zpacifikovat území mezi oběma valy obývané piktskými a keltskými kmeny a po 20 letech Antoninův val opustili a stáhli se k Hadrianovu valu. Císař Septimius Severus se jej v roce 208 n. l. pokusil obnovit, avšak tento pokus byl ještě kratší než předchozí a skončil definitivním opuštěním valu.

⁴⁵ Salway 221.

pod-podlahovým vytápěním. Je potřeba si uvědomit, že takovýto luxus si mohli dovolit pouze bohatí Římané nebo potomci vůdců spřátelených kmenů, které si Římané hýčkali, a kteří tvořili jen malou část tehdejší populace žijící na ostrově. Většina obyvatel vedla mnohem prostší život, i oni však byli ovlivněni novými způsoby a lákadly měst, jejich zkušenost však mnohdy nemusela být vždy pouze pozitivní.

Na konci 3. stol. n. l. došlo k dalším významným změnám v provincii. Římský velitel Carausius, který byl pověřen zbavit kanál La Manche pirátů a byla mu za tímto účelem svěřena početná flotila, se odhodlal k činu, který Británie do té doby nespátřila. S podporou vojenských jednotek vyhlásil novou, na Římu nezávislou říši Britannie a Severní Galie a sám se postavil do jejího čela. Tento samozvaný vládce nechal razit mince, které dodnes fascinují mnohé historiky a symbolizují sílu jeho moci.⁴⁶ Označoval se titulem „*Restitutor Britanniam*“⁴⁷ a éru své vlády prohlašoval za návrat Zlatého věku. Chtěl Británii přetvořit ve významné mocenské centrum, avšak než mohl své plány uskutečnit, byl nejspíše na rozkaz svého správce financí Allecta zavražděn. Allectus po něm vládl další tři roky, dokud císař Constantius Chlorus⁴⁸ samozvanou říši nezrušil a Allecta nepopravil.

Nová říše s sebou přinesla i změnu v organizaci provincie. Ještě za Allecta byla provincie rozdělena na dva správní celky. Prvním byla *Britannia Superior* s centrem v dnešním Londýně, druhým pak *Britannia Inferior* s hlavním sídlem ve městě York. Ve snaze předejít podobným událostem, které vyvolal Carausius, byla později provincie rozdělena Constantiem na celkem čtyři menší celky, každý se svým vlastním správním centrem: *Britannia Prima*

⁴⁶ Výjimečné byly tyto mince proto, že byly raženy z nákladného stříbra, které nepoužíval ani Řím.

⁴⁷ „Zachránce Británie“.

⁴⁸ Císařem 305–306 n. l.

(Cirencester), *Maxima Caesariensis* (Londýn), *Flavia Caesariensis* (Lincoln), *Britannia Secunda* (York).⁴⁹

Na počátku 4. stol. n. l. se stala Británie, přesněji město York, svědkem události, která ovlivnila celý tehdejší, a dovoluji si tvrdit, že i dnešní svět. Při pokusu dobýt Skotsko císař Constantius v roce 306 n. l. náhle v Yorku zemřel a *Britannia* a s ní i celá říše se ocitla bez vládce. Zdejší armáda povolala novým císařem jeho právě přítomného syna, Constantina (Velikého), mnohými považovaného za nejvýznamnějšího římského vládce všech dob. Za centrum říše si tento císař zvolil Konstantinopol a do historie vstoupily mnohé jeho činy, tím nejvýznamnějším však byl rok 313 n. l. a jeho Milánský edikt, který povoloval svobodné vyznávání křesťanství. Jedním z mnoha důsledků tohoto jeho rozhodnutí byl také fakt, že postava císaře pozbyla božskou autoritu, jež byla císařům přisuzována již od dob Augustových, což postupně nahloďávalo celkovou autoritu Říma v mnoha provinciích.

Než se však tento důsledek v Británii plně projevil, objevila se větší hrozba, kterou představovali Sasové.⁵⁰ Tento kmen ohrožoval jižní pobřeží již za samozvaného Carausia, který ve snaze o obranu započal s výstavbou řetězce pevností na jižním, takzvaném Saském pobřeží. Roku 367 n. l. byla provincie napadena ze tří stran současně. Vedle již zmíněných Sasů z jihu se objevily nové intenzivní výboje Piktů na severu a dalších kmenů z Walesu. Jejich dobře koordinovaným útokům a celkovému vnitřnímu rozkladu nemohla římská armáda dlouho odolávat. Zúčtovat s nepřáteli a kolaborujícími vojáky se podařilo císaři Theodosiovi,⁵¹ avšak jednalo se pouze o jakousi labutí píseň římské armády v Británii,

⁴⁹ Vývoj římských provincií na britském území viz příloha č. 2.

⁵⁰ Germánští Sasové si v Anglii udrželi výsadní postavení až do roku 1066, kdy byl zabit saský král Harold II. Godwinson Vilémem Dobyvatelem v bitvě u Hastingsu.

⁵¹ Theodosius Flavius, císařem 379–395 n. l., poslední císař ze západní poloviny říše, který dosedl na trůn v Byzanci a který vládl v celé římské říši. Před svou smrtí rozdělil vládu mezi své dva syny Arcadia a Honoria. Tak se říše rozpadla v roce 395 n. l. na dvě části: západořímskou a východořímskou.

kteřá ještě naposledy pocítla sílu římského impéria. Za definitivní konec existence provincie je považován rok 407 n. l., kdy byla na rozkaz západořímského císaře Honorio z ostrova stažena všechna vojska.

Na začátku 5. stol. n. l. se tak římská nadvláda nad ostrovem definitivně zhroutila, a to zčásti také díky správcům, kvůli jejichž zaslepenosti vlastními ambicemi a pokusům soustředit do svých rukou pravomoci císařů byla z provincie stažena většina bojeschopných jednotek, aby je tito potencionální uzurpátoři moci neměli v případě protiřímských záměrů k dispozici. V období relativního klidu ve 2. a 3. stol. n. l. se Británie vyznačovala velmi silnou vojenskou přítomností. Přestože její území tvořilo zhruba pouze 4 % celkové rozlohy impéria, bylo zde soustředěno 10–12% veškerých vojenských jednotek, které měla říše k dispozici.⁵² Ke konci existence provincie, kdy bylo těchto vojáků nejvíce potřeba, jich zde bylo paradoxně nejméně za celou dobu jejího trvání. Důvodem tohoto byla vedle obavy z převratu také skutečnost, že veškerá pozornost římského světa se v tu dobu obrátila k východu, odkud přijížděly barbarské hordy, které nakonec vyplenily samotné srdce říše, město Řím.

Po téměř 400 letech trvání římské nadvlády se tak Britové opět stali svými vlastními pány. I když se již několik desetiletí po odchodu římského vojska začaly městské struktury na ostrově rozpadat, několik staletí romanizace nemohla najednou jen tak vymizet a římský způsob života se stal na dlouhou dobu neoddělitelnou součástí života tehdejších Britů.

Římská nadvláda představuje bezesporu jednu z nejvýznamnějších kapitol v dlouhé historii tohoto ostrova. Mnoho

⁵² Shotter 76.

dnešních měst existuje proto, že je vybudovali právě Římané.⁵³ Dnešní silnice kopírují v mnoha případech staré římské cesty. Pak jsou tu mnohé jiné římské památky, které dodnes návštěvníky fascinují svým dokonalým, ať již technickým či estetickým provedením. Sem bezesporu patří i římské lázeňské komplexy.

1.3 Hlavní důsledky pobytu Římanů na britském území

Máme-li stručně zhodnotit období římské nadvlády nad Británií, je potřeba si v první řadě uvědomit, že se nejednalo o krátkou epizodu britských dějin. Pokud bychom aplikovali toto období na české dějiny a chtěli se o stejný úsek vrátit v čase, dostaneme se doby Jana Ámose Komenského a do období konce třicetileté války. I když 20. století přineslo obrovský rozvoj zejména v technice a změna je v případě našeho státu od dob třicetileté války razantnější, nelze pochybovat o tom, že za více než tři staletí nepřetržité římské přítomnosti se Británie v mnoha aspektech radikálně proměnila.

Jak již bylo zmíněno výše, jedním z hlavních zájmů Říma v Británii bylo její nerostné bohatství, což potvrzuje svými slovy i Tacitus: „Británie dává vítězi jako odměnu zlato, stříbro a jiné kovy.“⁵⁴ Tyto bohaté přírodní zdroje byly dobývány a využívány již od prvních let římské přítomnosti.⁵⁵ Zásahy Římanů do krajiny v důsledku těžební činnosti jsou patrné na mnoha místech ještě dnes. Například doly na zlato poblíž Dolaucothi v dnešním Walesu byly od římských dob využívány téměř nepřetržitě až do 30. let 20. století. Mnohé oblasti s výskytem přírodních surovin jsou doslova

⁵³ Dokladem tohoto jsou i dnešní názvy měst, které velmi často obsahují základ odvozený z latinského *castra, ōrum, n.* označujícího vojenský tábor, a to v podobě *-caster, -cester, -chester, -xeter* apod. Příkladem je například *Winchester, Lancaster, Sirencester, Wroxeter, Chester*.

⁵⁴ Tacitus: *Agricola* 12. („Život Iulia Agricoly“ 302): „Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla, pretium victoriae.“

⁵⁵ Pro výčet následujících lokalit a surovin zde získávaných byly použita mapa viz URL: <<http://www.roman-britain.org/cgi-bin/uk-layermap.pl?Class=I#>> [cit. 2012-4-5].

protkány sítí tunelů, které nesou stopy těžké otrocké práce a jsou dokladem této stinné stránky římské civilizace. V oblasti dnešního Cornwallu se nacházely doly na cín,⁵⁶ železná ruda pak byla získávána převážně v oblasti dnešního Východního Sussexu⁵⁷ a Gloucestershire.⁵⁸ Mendipské pohoří představovalo hlavní zdroj stříbra,⁵⁹ olovo bylo získáváno převážně z oblasti Shropshire⁶⁰ a měď na ostrově Anglesey.⁶¹ Velmi důležitou součástí těžených nerostných surovin byl kámen, jenž byl společně se dřevem hlavním stavebním materiálem. Lomy na břidlici se nacházely na jihu Dorsetu,⁶² pevnější druhy kamene pak byly získávány z oblasti Cambridgeshire,⁶³ Northamptonshire⁶⁴ a Somersetu.⁶⁵ Byla to právě těžba stavebního kamene, která s sebou přinesla nejzřetelnější změny v charakteru krajiny. Po vykácení stromů byla pomocí vody přiváděné akvadukty nejprve z povrchu kamenného podloží odplavena hlína. Voda byla následně využívána i při samotné těžbě kamene pro ochlazení skály, která byla předtím zahřátá na vysokou teplotu za pomoci ohně. Pukliny vzniklé prudkou změnou teploty usnadnily následné lámání kamene. V Británii byla tato od Římanů převzatá technika používána až do období vlády královny Viktorie.⁶⁶

Jak již bylo výše zmíněno, kámen představoval, zvláště pak v chladných a deštivých oblastech jako Británie, jeden z nejčastěji využívaných stavebních materiálů.⁶⁷ Římané vystavěli během svého působení na ostrově velké množství budov a jejich pozůstatky

⁵⁶ Např. Carnon, Boscarne, Treloy, Carnanton.

⁵⁷ Např. Whalesbeech, Pippingford Park, Hammerwood, Oldlands, Minepit Wood, Castle Hill.

⁵⁸ Např. Lydney Park.

⁵⁹ Např. Charterhouse on Mendip.

⁶⁰ V oblasti mezi Linley Hall a Norbury.

⁶¹ Parys Mountain.

⁶² Např. Wareham.

⁶³ Barnack.

⁶⁴ Wakerley.

⁶⁵ Ham Hill.

⁶⁶ Ke změně došlo v důsledku objevu a využívání střelného prachu a později dynamitu ke konci 19. století.

⁶⁷ Více o stavebních materiálech, technikách a architektuře Británie v době římské viz G. De la Bédoyère: *The Buildings of Roman Britain*. Stroud 2001.

dodnes zaměstnávají archeology a lákají širokou veřejnost. Římské stavby a techniky při stavbě využívané lze tedy bezesporu také pokládat za jeden z hlavních římských přínosů, stejně jako města a osady, které tyto stavby společně utvářely.

V zavedení městské struktury lze spatřovat jednu z nejdůležitějších změn, které s sebou Římané do Británie přinesli. Byla to právě města, kde se nejvíce projevila římská kultura a kde se nejsilněji působil a domorodé obyvatelstvo ovlivňoval římský styl a způsob života. Proto je možno právě města považovat za centra procesu romanizace v Británii.

Stejně jako v jiných částech římské říše, i v provincii *Britannia* byla dodržována sofistikovaná hierarchie městských správních celků, a proto se i zde vyskytovala města nesoucí odlišné statuty v závislosti na jejich systému správy a obyvatelích, respektive jejich příslušenství k danému typu římskému občanství.⁶⁸ Nejvýše na pomyslném žebříčku stály takzvané *coloniae* s vysokým stupněm autonomie, obývané a spravované římskými občany. V případě Británie se jednalo o dnešní Colchester (*Colonia Claudia Victricensis*), Lincoln (*Colonia Domitiana Lindensium*), Gloucester (*Colonia Glevensis*) a York (*Colonia Aurelia Eboracensium*). Jako druhá v pořadí významnosti stála *municipia*, původně domorodé osady, jejichž obyvatelům bylo uděleno buď plné, nebo pouze částečné římské občanství. Identifikace tohoto typu měst v Římské Británii je poněkud nejasná, pravděpodobně se však jednalo o Leicester (*Ratae Coritanorum*), David Shotter takto označuje i St. Albans (*Verulamium*) a spekuluje i o Londýně (*Londinium Augusta*) jako o možném *municipiu*.⁶⁹ Nejčastější typ římských měst v Británii pak představovaly *civitates*, jejichž obyvatelé nebyli římskými

⁶⁸ Více o složité struktuře římského občanství viz *Encyklopedie antiky* 424–425. V roce 212 n. l. vydal císař Caracalla edikt *Constitutio Antoniniana*, na základě kterého došlo k rozšíření dříve privilegovaného římského občanství na všechny svobodné obyvatelé impéria. Klasifikace měst se tak po této události stává spíše formalitou.

⁶⁹ Shotter 61.

občany, a byli tedy plně pod vlivem správce provincie a jeho úřednické agendy.

Ne všechna města a všichni obyvatelé provincie byli součástí tohoto systému, který se uplatnil převážně ve stabilní jižní části ostrova. Četné oblasti zůstávaly pod přímou správou římské armády, převážně se jednalo o hraniční území a o severozápadní Anglii. Zde tvořily hlavní administrativní centra individuální římské vojenské pevnosti. V jejich čele stál právě velitel dané pevnosti, který nesl odpovědnost nejen o samotnou osadu v rámci opevnění, ale též o k němu přiléhající území, *territorium*, a to jak ve věcech armádních, tak civilních. Vedle větších pevností často vznikala domorodá přidružená městečka, *vici*, závislá převážně na obchodu s vojáky žijícími v pevnosti.

Menší, ale neméně důležitý typ stavby, představovala římská *villa*. Tyto farmy a zároveň venkovská sídla byly budovány na území celé provincie, a to nejen římskými občany, ale častěji zbohatlími zástupci místní aristokracie. Jejich velikost byla různá, od jednoduchého domku po luxusní rozsáhlé sídlo zdobené sochami a mozaikami.⁷⁰ Existence takovýchto sídel je hlavním dokladem silného trendu přejímání římského způsobu života a římské kultury obecně u vlivného místního obyvatelstva.⁷¹

Se sídlišti všech výše zmíněných typů souvisí spousta dalších vymožeností, o kterých neměly divoké britské kmeny před vstupem Římanů na britskou pevninu ani zdání. Vedle veřejných lázní, které jsou blíže popsány dále v této práci, nabízela města spousta jiných lákadel. Vedle působivých monumentálních chrámů se zde nacházely rozličné výrobny, taverny, tržišťe a jiné obchody, které nabízely dosud nevídané zboží. Nemůže být pochyb o tom, že jen přítomnost v takovémto městě musela mít na Brity nesmírný vliv.

⁷⁰ Lullingstone, Bignor, Woodchester aj.

⁷¹ Richmond 109–119.

Dalším významným důsledkem pobytu Římanů v Británii je bezesporu silniční systém,⁷² který zde byl vybudován. Stavba silnic je jednou z nejčastěji s římskou civilizací spojovaných dovedností. Komunikace mezi pevnostmi a ostatními správními centry provincie byla nezbytností pro rychlé a efektivní řízení a zprvu i dobývání provincie, jejich stavba tedy představovala jednu z priorit již v počátcích existence provincie, kdy také většina silnic vznikala. Silnice byly též využívány k rychlému pohybu vojska a k jeho zásobování a hrály neméně významnou roli v obchodních záležitostech, přesněji v přepravě zboží. Jestliže podle známého přísloví všechny cesty vedou do Říma, v případě aplikace tohoto úsloví na Británii by již v době římské znělo „všechny cesty vedou do Londýna“, který byl hlavním městem provincie od počátku 2. stol. n. l.⁷³ Významné cesty však spojovaly mnohá města a pevnosti a stejně jako je tomu v případě dnešních měst, i dnešní silnice a dálnice často kopírují své římské předchůdce.

Silnice v Británii dosahovaly nejčastěji šíře 5–8m, před dvěma lety objevená římská silnice v Dorsetu⁷⁴ se však rozpínala na 26m. Charakteristickým znakem římských „dálnic“ byla na zpevněném vyvýšeném podloží (*agger*) vystavěná dlážděná cesta určená pro pohyb vozů a koní, určená pro rychlou přepravu, uprostřed opatřená drenážní prohlubní.⁷⁵ Po obou stranách tohoto „rychlého proudu“ se níže nacházely cesty pro přepravu dobytka a pěší cestovatele, které byly zpevněné málo nebo vůbec. Tyto tři proudy pak byly ohraničeny z každé strany příkopem. Vyvýšenost nad okolní terén a přítomnost příkopu jsou na některých úsecích britských silnic patrné dodnes.

Výše popsané, v mnohých případech dodnes hmatatelné a přetrvávající pozůstatky působení Římanů v Británii, jistě nejsou

⁷² viz příloha č. 3.

⁷³ Přesný letopočet není znám.

⁷⁴ viz URL: <<http://www.bbc.co.uk/news/uk-england-dorset-12706127>> [cit. 2012-4-1].

⁷⁵ viz příloha č. 4.

kompletním výčtem, přesto však demonstrují význam přítomnosti Římanů v této oblasti. Důležitým přínosem však bylo i to, co dnes sice nemůžeme fyzicky doložit, avšak může být v mnoha ohledech považováno za důležitější, a to je dopad na mentalitu Britů a britskou společnost jako takovou. Díky římské invazi se Británie stala součástí široké organizace nejen územní, ale též kulturní a náboženské. Nejen že byla ovlivňována mnoha kulturami, které tvořily součást kultury římské, ale sami Britové dostali naopak příležitost k tomu rozšířit vlastní specifickou kulturu za hranice svého ostrova. Možná právě v této etapě dějin britského národa došlo poprvé ke sjednocení roztříštěných kmenů a vzniku pocitu sounáležitosti, který byl o několik století později jedním z hlavních předpokladů pro vznik impéria mnohem většího, než bylo to římské.

2. Lázeňství v římském světě

Římské lázně, jejichž četné zástupce nacházíme mimo jiné i na území Británie, představují jeden z charakteristických rysů římské antické kultury a jsou názorným příkladem vyspělosti této dávné římské civilizace. Lázeňské komplexy odrážejí nejen dovednosti Římanů v oblasti stavitelství, ale jsou též dokonalým odrazem organizačního, společenského a kulturního aspektu této obdivuhodné civilizace. Studium římského lázeňství tak vede mimo jiné k poznání antického umění, architektury a technologií, předkládají však také úžasnou příležitost k nahlédnutí do každodenního života a denního rituálu antického Římana a umožňují poznat tyto starověké obyvatele také z jejich lidské stránky. Instituci římských antických lázní lze tedy považovat za jakési „pars pro toto“ římské civilizace, tedy část, ze které je možno vypožorovat její širší charakteristiku a tím si vytvořit detailnější představu o této významné a jedinečné starověké kultuře.

2.1 Tradice a vývoj římského lázeňství

Lázně byly neoddělitelnou součástí života v impériu a staly se také jedním z nejúčinnějších prostředků romanizace na nově dobytých územích. Vždyť jaká jiná římská instituce by mohla více oslovit barbary a zapůsobit na ně, než právě tyto život zpříjemňující, technologicky i architektonicky pompézní stavby. Dokladem jejich významu je jistě nejen to, že byly budovány všude tam, kam Římané vkročili, a to dokonce i v tak vzdálených provinciích, jakou představovala *Britannia*. Navíc se jednalo o stavby, které byly budovány ve velkém množství hned vzápětí po obsazení nových území, což je možné považovat za další důkaz jejich důležitosti.

Vývoj římského lázeňství však začal mnohem dříve, než první legie vstoupily na britskou pevninu. Tradice lázní a koupelí obecně byla v té době v římské antické kultuře již po několik staletí pevně zakotvena.

U zrodu římského lázeňství a v průběhu jeho raného vývoje se výrazně uplatňovaly především dva vlivy. Podobně jako v mnoha jiných oblastech vědy a umění, i při rozvoji lázeňské tradice se Římané nechali inspirovat starověkými Řeky. Převzetí některých prvků řeckého lázeňství a jejich spojení s domácí tradicí, kterou je možno považovat za druhý výrazný ovlivňující faktor, mělo za následek vznik jedinečné podoby římské lázeňské instituce, která dosahovala svého vrcholu a největšího rozkvětu právě v době, kdy vznikala a rozvíjela se nejsevernější provincie impéria – *Britannia*.

Hlavní přínos Řeků do římského lázeňství⁷⁶ souvisí s řeckým ideálem harmonického souladu a vyváženosti tělesné i duševní krásy a dobroty, ctnosti a statečnosti, známým pod pojmem *kalokagathía* (καλοκαγαθία)⁷⁷. K pěstování těchto vlastností u mladíků byly budovány k tomu určené prostory. Takovéto zařízení, nazývané *gymnasion* (γυμνάσιον)⁷⁸, sloužilo k tělesné a duševní výchově a jeho součástí bylo mimo jiné i čtvercové nebo obdélné cvičiště – *palaistra* (παλαίστρα). Právě do severního křídla této části gymnasia umísťují prameny datované do 5. stol. př. n. l. místnost určenou k mytí, s vzájemně propojenými vyvýšenými umývadly – *lenoi* (λενοί) a opatřenou vodovodním systémem. Tato místnost nahrazovala dřívější, pod širým nebem umístěný prostor k mytí – *loutron* (λουτρόν), používaný nejpozději od pol. 6. stol. př. n. l.⁷⁹

⁷⁶ Více o přínosu Řeků do oblasti římského lázeňství viz F. Yegül: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York 1992, 6–30. I. Nielsen: *Thermae et Balnea – The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, díl I. Aarhus 1993, 6–12.

⁷⁷ Z řeckého καλός = krásný, καί – spojka a, αγαθός – dobrý.

⁷⁸ Z řeckého γυμνός = nahý, neboť mladíci zde cvičili bez oděvu.

⁷⁹ Yegül 23. Doloženo četnými výjevy na vázách, jejichž vznik spadá do tohoto období.

Druhou významnou řeckou institucí, kterou se Římané inspirovali, bylo *balaneion* (βαλανεῖον), zařízení, které bylo na rozdíl od *gymnasia* budované pro širokou veřejnost a využívalo teplou vodu. Vany – *pyeloi* (πύελοι), určené pro koupele vsedě, zde byly obvykle paprskovitě rozmístěny po obvodu kruhové místnosti nazývané *tholos* (θόλος). Součástí balanea byla i místnost určená k potní lázni, dále pak kašny, umývadla či menší bazény – *maktra* (μάκτρα). *Balanea* mohla být též vybavena šatnami, zdobenými odpočinkovými prostory a místnostmi určenými k masáží. Ve srovnání s pozdějšími římskými protějšky byla však tato zařízení velmi primitivní a nevyznačovala se na rozdíl od římských lázní v rámci uspořádání jednotlivých místností žádným pevným řádem.

Existence těchto řeckých zařízení byla jedním, nikoliv jediným impulsem k rozvoji římského lázeňství. Významnou, podle některých badatelů⁸⁰ dokonce hlavní roli, sehrála tradice domácí, převážně pak v oblasti Latia a Kampanie. Zárodky privátních lázní lze spatřovat jednak u domů budovaných v této oblasti, jejichž součástí byla takzvaná *lavatia*, místnosti v blízkosti kuchyně, se kterou sdílela ohřevné zařízení v podobě primitivního kotle. Tato „koupelna“ byla později rozvinuta do formy jednoduchého kruhového *caldaria*⁸¹ s menší nádobou (*trullea*) určenou k mytí. Za druhý ovlivňující domácí faktor je všeobecně pokládáno využívání blahodárných, síru obsahujících termálních pramenů ve vulkanické oblasti zvané Flegrejská pole, jež se nachází nad Neapolským zálivem. Nad těmito prameny vyrostlo známé léčebné centrum Baiae, tehdy nazývané *Aquae Cumanae*, jehož vznik vědci odhadují na konec 6. stol. př. n. l.⁸²

⁸⁰ Nejvýznamnějším je Francesco di Capua. (viz Yegül 50.)

⁸¹ Místnost s horkou vodou. Více viz str. 33.

⁸² Yegül 24.

Za kolébkou římského lázeňství lze považovat již zmíněnou oblast Kampanie. Jedním z hlavních přínosů obyvatel této oblasti do vývoje lázeňství byly dva revoluční objevy. Prvním z nich byla cementovému betonu podobná stavební hmota nazývaná *opus caementicium*, která vznikla přimícháním v této lokalitě získávaného vulkanického prachu do vápenné malty. Takto vzniklý, po zatvrdnutí velmi pevný materiál, umožnil budování klenby jako pevné monolitické masy a přinesl tak razantní změnu do římského stavitelství, která se nejvýrazněji projevila právě v architektuře lázeňských objektů.⁸³ Za druhý esenciální vynález je považován systém podlahového vytápění, takzvané *hypocaustum*.⁸⁴ Právě v Kampánii navíc došlo ke koncentraci jak výše zmíněných domácích, tak řeckých prvků. Kampánie byla silně helenizovanou, tedy řeckou kulturou ovlivněnou oblastí. Řekové zde zakládali své kolonie v rámci Velkého Řecka již od pol. 8. stol. př. n. l. a s přibývajícimi lety docházelo ke stále intenzivnějšímu střetávání obou kultur.⁸⁵ Jedním z výsledků této kulturní interakce bylo i zakomponování řecké *palaistry* do struktury římských lázní, čímž došlo ke vzniku prvních známých římských *thermae*⁸⁶ – Stabijských lázní v Pompejích, největšího ze čtyř pompejských lázeňských objektů, které díky několika století trvajícimu zakonzervování

⁸³ Na rozdíl od chrámů a bazilik, jejichž výstavba byla více vázána tradicí, budování lázní umožňovalo větší možnosti a nabízelo širší prostor pro kreativitu. (viz T. Rook: *Roman Baths in Britain*. Risborough 1992, 20.)

⁸⁴ Více o *hypocaustu* viz str. 38.

⁸⁵ Μεγάλη Ἑλλάς, lat. Magna Graecia je zván soubor všech krajín s řeckými osadami v jižní Itálii a podle Strabóna i na Sicílii. Řekové tu zakládali osady od pol. 8. stol. př. n. l., z nejstarších byla Kýmé (Κύμη) na pobřeží Kampánie, dále pak Tarent ((Ταράς), Neapol (Νεάπολις), Krotón (Κρότων) atd. Kolonie byly zakládány nejprve jako zemědělské osady, mnohé pak vzkvétaly jako obchodní města. Proto zápasily existenčně s konkurencí Etrusků a Karthágiňanů a ve válkách se stavěly i proti Římanům a dostávaly se tak pod římské panství; dlouho se udržel samostatným Tarent (do r. 272 př. n. l.) Řecké osady vynikaly kulturou, také jako sídlo slavných škol. (viz *Slovník antické kultury* 651.)

⁸⁶ V kontextu terminologie římského antického lázeňství je nutno předně rozlišovat mezi dvěma termíny, a to *thermae* a *balnea*. Přestože není toto rozčlenění v antických pramenech přesně zakotveno, obecně jsou *thermae* vnímány jako relativně velké lázeňské komplexy, ve většině případů zabírající celou budovu. Jejich hlavní determinující složkou je však sportovní část – *palaestra*. Menší veřejné lázně bez *palaestry* jsou pak nazývány *balnea*. (viz Nielsen 3.)

v důsledku sopečného výbuchu Vesuvu v roce 79 n. l. dodnes slouží jako hlavní zdroj informací o antickém lázeňství.⁸⁷

Nejznámější velkolepé lázeňské objekty byly vybudovány v Římě. Řím však diktoval trendy v lázeňství až v mnohem pozdější době, jeho počáteční vztah k této instituci byl nejspíše vzhledem k římskému prvotně militantnímu pohledu na život poněkud váhavý. Snad i z tohoto důvodu se jako první ze dvou typů Římány budovaných institucí v Římě ve 3. stol. n. l. ujala skromnější *balnea*. Počátek nám známé monumentální podoby lázeňství souvisí se sjednocením říše pod vládou Augustovou⁸⁸ a celkovým rozvojem urbanizace v této době. Mezi lety 26–19 př. n. l. byly na Martově poli vybudovány první *thermae* v Římě. Tyto takzvané Agrippovy lázně byly původně privátními lázněmi císaře, který je však po své smrti odkázal římskému lidu. Za vlády císaře Nerona v letech 54–68. n. l. byly k tomuto stávajícímu objektu přistavěny nové budovy, díky čemuž na Martově poli vzniklo dosud nevídané kulturní centrum s knihovnami, divadly apod. K jeho dalšímu rozšíření došlo za vlády Domitianovy.⁸⁹

Největší počet lázní, a to i mimo území Itálie, byl vystavěn za císaře Traiana.⁹⁰ Z popudu jeho předchůdce byla také v roce 81 n. l. přebudována část Neronova Zlatého paláce na Titovy lázně (*Thermae Tití*), k nimž byly v roce 104 n. l. připojeny lázně Trajánovy (*Thermae Traiani*), čímž vzniklo dosud největší odpočinkové centrum v Římě. Rozvíjející se hospodářství za císaře Hadriana podporovalo tento stavitelský trend, který dosáhl za jeho vlády svého vrcholu.

Ve 3. stol. n. l. je možno vyzorovat stagnaci, přesto i v této době docházelo k budování architektonicky i technologicky

⁸⁷ Z výsledků archeologických průzkumů byl sestaven přehled vývoje *Thermae Stabianae*, jehož sedm hlavních fází je často aplikováno na vývoj římských lázní obecně. Více o těchto fázích viz Nielsen 26–35.

⁸⁸ 27 př. n. l.–14 n. l.

⁸⁹ 81–96 n. l.

⁹⁰ 98–117 n. l.

vyspělých lázní Caracallových (*Thermae Caracalli*) a lázní Diocletianových (*Thermae Diocletiani*). Poslední jmenované jsou považovány za nejvelkolepější a nejluxusnější starověký římský veřejný lázeňský objekt vůbec.⁹¹ Nejčastější typ lázní budovaných v tomto období však představují menší soukromé objekty a obecně docházelo ve výstavbě k celkovému zjednodušení.

Postupující celkový úpadek impéria se pochopitelně paralelně odrážel i v oblasti stavebnictví. S přesunem hlavního města říše do Konstantinopole ztratil Řím svou určující roli v mnoha oblastech, římské lázeňství nevyjímaje. S dekadencí římské kultury existující lázeňské komplexy díky chabé nebo žádné údržbě zanikaly a k nové výstavbě docházelo jen zřídka.⁹² Tento fakt může být pokládán za další doklad silné spjatosti této instituce s římskou kulturou.

2.2 Charakteristické znaky římských lázeňských objektů

Římské lázně se vyznačují velkým množstvím specifických prvků, jejichž spojení mělo za následek vznik pozoruhodné, unikátní podoby této instituce. Díky stavitelskému umění a širokým znalostem v tomto oboru bylo možno dát lázním jejich kostru. Díky vodě a teple jim byla dána jejich podstata. Jejich hlavní význam však lze vidět ve vztahu k obyvatelům říše, pro které lázně představovaly neoddělitelnou součást denního koloběhu a stávaly se tak významným sociálním aspektem této starověké společnosti.

⁹¹ Samotné lázeňské komplexy dokázaly pojmout až 1600 návštěvníků najednou.

⁹² Převážně při církevních objektech. (viz Nielsen 59.)

2.2.1 Architektura

Architektonické pojetí římských lázeňských objektů se v závislosti na jejich charakteru a typu v mnohých ohledech liší, avšak základem všech byly vždy tři na sebe navazující místnosti *frigidarium*, *tepidarium* a *caldarium*, které byly esenciální pro naplnění základního římského koupacího rituálu založeného na postupném zvyšování a následném opětném snižování teploty. Tento unikátní proces, který Římané do lázeňství vnesli, vyžadoval prostory s různou teplotou, a právě tento požadavek měla tato trojice místností splňovat.

První z místností představovalo *frigidarium*, neboli studená místnost, která, jak už samotný název napovídá, nebyla vyhřívána. Jednalo se obvykle o největší a nejvíce dekorovanou ze tří primárních místností. Tato byla většinou vybavena minimálně jednou, asi 0,7m hlubokou a 1m širokou nádrží se studenou vodou (*puteus*), určenou k ponoření těla. Ve významnějších zařízeních se zde vyskytoval i bazén určený k plavání (*natatio*).⁹³ Tato místnost sloužila u malých zařízení i jako převlékárna a šatna, u větších komplexů byla pro tyto účely zřizovaná samostatná místnost (*apodyterium*).⁹⁴ Hlavní úlohou *frigidaria* bylo ochlazení těla, návštěvník jím tedy při vstupu pouze procházel a vracel se sem až na konci koupacího procesu.

Na *frigidarium* navazovala další, nejmenší ze tří místností, *tepidarium*. Tato na příjemnou teplotu⁹⁵ vytápěná místnost sloužila převážně jako aklimatizační zóna před vstupem do horkého *caldaria*, a skýtala také možnost k zahřátí pokožky, na kterou si právě zde návštěvník nanesl olej. K natírání olejem a olejovými masážemi byla

⁹³ Tento bazén byl však nejčastěji umístěn pod širým nebem.

⁹⁴ *Apodyterium* bylo vybaveno lavičkami a dřevěnými či kamennými policemi a výklenky určenými pro odložení oblečení. Jako jediné mohlo být vybudováno ze dřeva a často bylo kryto rovnou střechou. Vyhříváno bylo jen vyjímečně.

⁹⁵ Nejspíše okolo 40°C.

u větších objektů zřizována speciální místnost (*unctorium*), opatřená lehátky. Tento k tepidariu přiléhající prostor sloužil též jako zázemí pro maséry, kteří zde nabízeli své služby.

Nejteplejší ze tří místností představovalo *caldarium*, v němž teplota dosahovala až k 60°C a které mělo podobnou funkci jako dnešní sauna či pára. Na podlahu tak horkou, že na ni nebylo možno vstoupit bosou nohou, byla nalévána voda, která se na horkém povrchu přeměnila v páru a v tomto složení naplňovala celou místnost. Takto vzniklá pára přispívala k silnému prokrvení pokožky a k otevření pórů, ze kterých vysokou teplotou zředlý olej vymyl a navázal na sebe všechny nečistoty. Tento byl právě zde odstraněn z povrchu těla pomocí malému srpu podobného nástroje (*strigilus*),⁹⁶ který společně s olejem představoval nedílnou součást hygienických potřeb (*instrumentum balnei*) lidí využívajících lázní k očištění těla.⁹⁷ V některé z částí této místnosti se nacházela jedna nebo více společných kádí s horkou vodou (*alveus*), umístěné často v polokruhovitým výklenku přiléhajícímu ke *caldariu*, určenému ke koupelím. Po relaxaci v této místnosti návštěvník pokračoval přes *tepidarium* do *frigidaria*, kde se ochladil v některé z kádí či bazénů se studenou vodou a tímto dokončil svůj denní očištný rituál.

K těmto základním místnostem v mnoha případech přiléhaly další přídatné prostory. Ještě vyšších teplot než v *caldariu* bylo dosahováno v *laconicu*, neboli suché sauně, a *sudatoriu*, jež mohlo stejně jako *caldarium* využívat páry. Vitruvius popisuje obě místnosti jako menší, polokruhovitou klenbou opatřené kruhové místnosti, v jejichž středu byl umístěn příklop, jímž bylo možno regulovat

⁹⁶ Římané nepoužívali k mytí mýdlo jako dnes my, ale nečistoty z těla odstraňovali pomocí oleje, jímž své tělo natřeli a následně vzniklou směs seškrábli za pomoci kovového (nejčastěji bronzového), malému srpu podobného nástroje zvaného *strigilus*. (viz příloha č. 5.)

⁹⁷ K těmto předmětům patřil vedle výše zmíněného škrabadla (*strigilus*) a oleje, který byl nalit v mnohdy překrásně zdobených nádobkách (*ampulla*), také lněný (*linteum*) nebo vlněný (*sabanum*) ručník. Dále se k oplachování vodou používaly mycí houby a džbány (viz I. Nielsen 140–144.) Mezi základní hygienické pomůcky také patřil set tří předmětů zavěšených na společném kroužku a určených k čištění uší, nehtů a k vytrhávání chloupků (viz příloha č. 5.)

teplotu v místnosti. Zdrojem tepla v *laconicu* byla nejspíše pánev na dřevěné uhlí nebo horké kameny, zatímco *sudatorium* bylo vyhříváno pomocí *hypocausta*.⁹⁸

Nedílnou součástí každých lázní byly veřejné záchodky (*latrinae*), které byly mnohem více „veřejné“, než tomuto výrazu rozumíme dnes.⁹⁹ U větších lázní nebýval výjimkou velký krytý sál určený k odpočinku a sportovním aktivitám (*basilica thermarum*), čistě ke sportu pak bylo určeno i od Řeků převzaté cvičiště (*palaestra*) a krytý vyhříváný bazén určený k plavání (*calida piscina*). Trávit čas bylo možno i v honosných vstupních částech (*atria*) či knihovnách (*bibliothecae*), restauracích (*popinae*) či obchůdcích (*tabernae*), kde se vedle jídla prodávalo i jiné zboží, lázeňské potřeby nevyjímaje.

V kontextu architektury římských lázní lze nalézt i základní rozlišující prvky pro určení typologie římských lázeňských objektů, kterou již v roce 1929 představil německý badatel Krencker ve svém díle *Die Trierer Keiserthermen*,¹⁰⁰ jehož součástí byl dosud nejrozsáhlejší a nejdetailněji propracovaný katalog římských lázní, obsahující plány a popisy římských lázeňských komplexů z rozličných částí impéria. Krencker rozlišil tři hlavní typy: přímý, kruhový a císařský, které následně rozčlenil v závislosti na vzájemné poloze místností do dalších podskupin. Typ přímý představoval nejjednodušší, lineární řazení základních místností *frigidarium* – *tepidarium* – *caldarium*. Návštěvník se v takovémto typu lázní vracel z *caldaria* stejnou cestou, kterou do něj přišel. Složitějším typem pak byl půdorys kruhový, kde, díky nutné přítomnosti dvou *tepidarií*, místnosti vytvářely okruh, po kterém návštěvník postupoval, aniž by se musel vracet. Typ císařský, jehož označení není založeno pouze

⁹⁸ Vitruvius: *De Architectura* V 10, 5. (Přel. A. Otoupalík. *Deset knih o architektuře*. Praha 1979, 189.

⁹⁹ viz příloha č. 6.

¹⁰⁰ Krencker, D.: *Die Trierer Keiserthermen*. Filser 1929.

na spojitosti s osobou císaře, ale spíše na monumentálnosti a složitosti takovýchto komplexů, byl nejkomplicovanějším typem lázní. Jednalo se v podstatě o celé komplexy složené z výše zmíněných typů.

Za další způsob kategorizace římských lázní z hlediska architektonického by se dalo považovat dělení na *thermae* a *balnea*, které používá ve svém díle Nielsen a kde se jako hlavní rozlišující prvek uplatňuje přítomnost či absence *palaestry*. Krenckerova typologie je však pro studium architektury římských lázní bezesporu mnohem detailnějším a propracovanějším zdrojem.

2.2.2 Technologické zabezpečení

Římské lázeňské komplexy jsou skvělým příkladem technologické vyspělosti a důmyslnosti jejich starověkých stavitelů. Byly to právě vynálezy a znalosti v oblasti technologií, které umožnily rozvoj primitivních „koupelen“ v tak propracované a honosné stavby, které známe z vrcholného období. Základním předpokladem tohoto rozvoje a obrovským přínosem Římanů do oblasti lázeňství byla schopnost ovládnout, zkrotit a využít dva živly – vodu a oheň.

Zásobování vodou bylo bezesporu hlavní podmínkou pro existenci lázní. V raných stádiích a později u menších soukromých objektů představovaly její hlavní zdroj převážně studny či cisterny s dešťovou vodou. Z těchto zdrojů byla voda čerpána pomocí rumpálu, pump nebo šlapacího čerpacího kola,¹⁰¹ avšak díky delším suchům či poklesu hladiny spodní vody byl tento způsob získávání vody poněkud nespolehlivý a navíc neumožňoval cirkulaci vody v koupacích nádržích.

¹⁰¹ Více o těchto zařízeních a využívání vody obecně viz Vitruvius: *De architectura* VII (*Deset knih o architektuře* 260–286.)

Právě nahrazení vody ze studní a cisteren proudící vodou je možno považovat za jednu z nejvýznamnějších inovací v oboru lázeňství a hygieně jako takové. Tento systém je jen v mírně pozměněné podobě využíván dodnes. Problém s nedostatkem vody Římané dokázali bravurně vyřešit za pomoci akvaduktů,¹⁰² kterými přiváděli vodu i z desítek kilometrů vzdálených míst. Takto získávaná voda či voda ze studní byla shromažďována v jedné či více vyvýšených nádržích (*castellum*), odkud byla dále rozváděna vodovodním potrubím.¹⁰³ K ohřevu vody potřebné pro *tepidarium* a *caldarium* docházelo v bronzovém či olověném bojleru (*milliarium*), jenž byl umístěn nad hlavním topeništěm a usazen nejčastěji v betonovém podloží. Z něj byla voda vedena přímo do kádí s horkou vodou, jejíž teplota mohla být ještě předtím regulována pomocí kohoutků či jiných směšovacích zařízení. Voda studená pak naplňovala ostatní kádě, bazény, fontány a umývadla.

Propracovaný a velmi chytře vymyšlený nebyl pouze přívod vody, ale také odtokový systém, tvořený odtokovými kanály a stokami vytvořenými z kamene, terakoty či z dutých cihel. Velmi nápadité a praktické bylo využívání odtokové vody k splavování nečistot z podlahy v *caldariu* a někdy i v *tepidariu*. Voda přetéající přes okraj kádě se díky sklonu podlahy rozlévala v tenkém filmu po podlaze místnosti a její zbytky, které se na horké podlaze neproměnily v páru, mizely společně s případnými nečistotami v kanálu na konci *caldaria*. Těsně předtím, než opustila odtoková voda lázeňský objekt, spláchla s sebou i nečistoty z latrín.

Kanalizační síť lázeňských objektů představuje bohatý zdroj nálezů drobných předmětů, které voda návštěvníkům vzala a které zůstaly pohřbeny v odtokovém systému po několik století, dokud je neobjevili archeologové. V četných muzeích nejen v Británii tak lze

¹⁰² V Británii dnes již neexistuje žádný dobře zachovaný akvadukt. Jeho pozůstatky však byly nalezeny v okolí Lincolnu, kde překračoval říčku Roaring Meg (viz Rook 27.)

¹⁰³ Potrubí bylo vyrobeno z keramiky, dřeva nebo olova.

spatřit například drobné šperky či miniaturními zdobené gemy z prstenů a přívěsků, které se vlivem tepla uvolnily a zmizely společně s vodou. Velmi působivé jsou též objevené mléčné zuby dětí, které o ně právě v lázních přišly a jež jsou považovány za hlavní doklad toho, že do lázní mohly vstupovat i ony.

Stejně jako na základě architektonického vzezření, i z hlediska typu používané vody lze vytvořit typologii římských lázeňských komplexů. Většina římských lázní byla zásobována studenou vodou z řek, potoků, studen či nádrží s vodou dešťovou, jež byla následně uměle ohřívána a měla, podobně jako moderní wellness-centra či turecké lázně, převážně očištnou a relaxační funkci. Vedle těchto zařízení však existovaly lázně tak, jak jim rozumíme dnes, tedy závislé na existenci přírodního termálního pramene s léčebnými účinky.

Starověcí Římané byli velmi dobře obeznámeni s blahodárnými účinky horkých pramenů na lidský organismus.¹⁰⁴ Část těchto znalostí převzali od Řeků, u nichž nalézáme zmínky o prospěšných účincích těchto vod už u Hippokrata,¹⁰⁵ do římského prostředí však uvedl řecké léčebné metody až Asklépiadés.¹⁰⁶ Vedle jiných dalších řeckých i římských učenců se zmiňuje o rozličných účincích vod například Plinius Starší,¹⁰⁷ Seneca¹⁰⁸ nebo Vitruvius. Poslední zmíněný například tvrdí toto:

„Každý pramen teplé vody je však léčivý, poněvadž následkem provaření s různými cizorodými látkami nabývá jiných a pro tento účel výhodných kvalit. Sírné prameny léčí totiž bolesti svalové, a to tím, že svým teplem vyhřívají a vypalují z těla

¹⁰⁴ Více o tomto tématu viz E. Dvorjetski: *Leisure, Pleasure and Healing: Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean*. Boston 2007, 84–105.

¹⁰⁵ Asi 460–370 př. n. l., považován za „otce lékařství“ (viz *Encyklopedie antiky* 235.)

¹⁰⁶ Řecký lékař z počátku 1. stol. př. n. l. Je mu mj. přičítáno první provedení tracheotomie, neboli otevření průdušnice (viz *Encyklopedie antiky* 81.)

¹⁰⁷ Plinius Starší: *Naturalis Historia* XXXI 3–8, 33, 45.

¹⁰⁸ Seneca: *Questiones Naturales* III 1.2.

škodlivou vlhkost. Když se však ochablých údů těla zmocnila nemoc mrtvicí nebo jiným návalem, vracejí jim zase zdraví prameny kamencové opačně působící účinkem tepla, poněvadž tělo chladem strnulé jeho otevřenými póry proteplují. Proto při jejich používání k léčení se vrací údům těla trvale jejich někdejší zdraví.“¹⁰⁹

Léčebné účinky termálních pramenů byly v antice často spojovány s některými božstvy. Výše citovaný Vitruvius dokonce uvádí, že při vybírání vhodného místa pro stavbu nového posvátného chrámu je ideální lokalita právě poblíž takového léčivého pramene.¹¹⁰ Většina těchto pramenů byla zasvěcena některému z bohů, nejčastěji však Asklépiovi,¹¹¹ nejtěsněji spjatým s léčitelstvím. Častý výskyt soch nymf, Venuše,¹¹² Vulkána, Apollóna a Dionýsa svědčí o dedikaci pramenů také těmto bohům. V provinciích v některých případech dokonce docházelo k syntéze místních a římských božstev, příkladem je například bohyně *Sulis Minerva*, jíž byly zasvěceny lázně v dnešním městě Bath.¹¹³

Jak již bylo zmíněno výše, důležitým předpokladem pro rozvoj římského lázeňství bylo vedle ovládnutí vody také využití ohně. Teplo, které oheň vyzařoval, bylo rozváděno do vytápěcího systému, nazývaného *hypocaustum*.¹¹⁴ Ústřední část *hypocausta* představovalo samotné topeniště (*praefurnium*), jehož velikost se

¹⁰⁹ Vitruvius: *De architectura* VIII 3.4 (*Deset knih o architektuře* 269.) „Omnis autem aqua calida ideo [quod] est medicamentosa, quod in pravis rebus percocta aliam virtutem recipit ad usum. Namque sulphurosi fontes nervorum labores reficiunt percalefaciendo exurendoque caloribus et corporibus umores vitiosos. Aluminosi autem, cum dissoluta membra corporum paralysi aut aliqua vi morbi receperunt, fovendo per patentes venas refrigerationem contraria caloris vi reficiunt, et hoc continenter restituuntur in antiquam membrorum curationem. Bituminosi autem interioris corporis vitia potionibus purgando solent mederi.“

¹¹⁰ Vitruvius, op. cit. I 2.7 (*Deset knih o architektuře* 39–40.)

¹¹¹ V římské době se stal ochranným božstvem lékařů. Byl zobrazován jako vousatý muž, opírající se o hůl ovínutou hadem a v doprovodu psa (viz *Encyklopedie antiky* 81.)

¹¹² Právě Venuši (a Martovi) byly zasvěceny v římské době nejslavnější termální lázně v Baiae.

¹¹³ Více viz 3.2.

¹¹⁴ Schema *hypocausta* viz příloha č. 7. Více o *hypocaustu*, jeho původu a variantách viz Yegül 356–395, Nielsen 14–22.

v závislosti na rozměrech jím vytápěných prostor mohla pohybovat od malého krbu až po otvory připomínající menší tunel. Jednalo se o obloukem zakončený otvor, na jehož podlaze, nebo na podlaze těsně před ním, bylo umístěno ohniště, do kterého bylo přikládáno z vnějšího prostoru. Jako palivo sloužilo především dřevo, dřevěné uhlí, v Británii a některých severních provinciích pak bylo využíváno také rašeliny.¹¹⁵ Teplo z *praefurnia* bylo za pomoci komínového efektu vedeno dále do lázní, nejprve do teplejšího *caldaria* a následně do *tepidaria* či dalších místností, a to prostorem tvořeným mezi 60–100cm vysokými pilířky (*pillae*), které byly vystavěny z na sebe navršených, nejčastěji čtvercových cihel.¹¹⁶ Tyto sloupky, vzdálené od sebe zhruba 60cm, byly umístěny pod podlahou lázní (*suspensura*), tvořenou čtvercovými dlaždicemi (*bipedales*) o délce strany asi 60cm, jejichž rohy se stýkaly právě ve středu těchto pilířků. Na tyto vedle sebe umístěné dlaždice byla nanesena asi 20–40cm silná vrstva směsi betonu a rumiska, zalitá svrchu tenkou vrstvou jemné malty. Na tuto rovnou stěrku, tvořenou maltou, bylo usazeno finální povrchové dláždění v podobě kamenných plátů, v luxusnějších komplexech to mohly být mramorové desky, nejokázalejší a nejpracnější byly překrásné mozaiky.

Jednalo se tedy o důmyslný typ podlahového vytápění, který dokázal zahřát podlahu v *caldariu* na teplotu, jejíž hodnotu dnes můžeme pouze odhadovat,¹¹⁷ ale je jisté, že na ni nebylo možno vstoupit bosou nohou. Pro ochranu nohou před popálením byly pro vstup do lázní určeny speciální sandály s dřevěnou podrážkou, *soleae balnares*. Plinius Mladší dokonce v jednom ze svých dopisů při popisu zavraždění konzula Larcia Macedona zmiňuje, že aby se

¹¹⁵ Nielsen 87.

¹¹⁶ O délce strany cca 20cm. Příklady jiných typů pilířků viz Rook 31.

¹¹⁷ Rook (24) uvádí 60°C, Nielsen (18) zmiňuje 50°C.

přesvědčili, jestli pouze nepředstírá smrt, jeho otroci ho položili na horkou podlahu v lázních.¹¹⁸

Z četných archeologických nálezů i některých pramenů je zřejmé, že horkým vzduchem byly vytápěny také stěny vyhřívaných místností. Docházelo tak k přenosu tepla na mnohem větší ploše, což mělo za následek mnohem efektivnější a rychlejší vyhřevnost místnosti. Na základě fyzikálních zákonů stoupal teplý vzduch z pod-podlahových prostor dutinami ve stěnách vzhůru až ke stropu, kde byl kolenovými průduchy umístěnými na stěně pod střechou nebo klasickými komínky odváděn ven. V některých případech byl dokonce teplý vzduch veden dále do dutiny vytvořené v klenuté střeše, což zamezovalo kondenzaci páry na stropě a jejímu následnému skapávání dolů na koupající se návštěvníky.

Dutého prostoru ve stěnách mohlo být dosaženo několika způsoby, nejčastěji se tak dělo upevněním speciálních dlaždic k povrchu stěny. Nejčastějším typem dlaždic byly takzvané *tubuli*, připomínající svým tvarem svrchní díl krabičky od zápalek, avšak o velikosti klasické cihly. Spojením těchto dlaždic nad sebe ve stěnách vznikaly dlouhé vertikální průduchy. Další alternativu představovaly *tegulae hamatae*, kachle opatřené kolmými, asi pěticentimetrovými výčnělky v každém z rohů, za jejichž pomoci byly uchyceny do omítky a tím mezi nimi a stěnou vznikl kompletní dutý prostor.¹¹⁹

Technologie využívané při zásobování komplexů vodou a vytápění lázní bezesporu svědčí o sofistikovanosti římské antické civilizace. Římské lázně jsou hodné obdivu, obzvlášť pokud vezmeme v úvahu, že v této době měli jejich stavitelé k dispozici pouze základní nástroje a technické vybavení. Vybudovat s nimi takto propracované stavby muselo být velmi náročné. Za doklad

¹¹⁸ Seneca: *Epistulae morales ad Lucilium* XC 25.

¹¹⁹ Nákresy dlaždic pro tvorbu dutých stěn viz příloha č. 8.

toho, že se jednalo o práci vyžadující maximální zručnost a sílu, je jistě možné považovat nedávný pokus skupiny šesti britských řemeslníků o vybudování klasické římské vily ve Wroxeteru, a to právě pouze za použití dobových nástrojů a materiálů.¹²⁰ I když měli za zády spoustu odborníků na římské stavitelství, velmi často naráželi na nepřekonatelné problémy. Při budování části vily, kterou představovaly právě mále soukromé lázně, se ukázalo jako velkou překážkou právě technologické zvládnutí vybudování *hypocausta*. Jím vybudovaný systém se ukázal jako nefunkční, neboť neměl správný tah a zahlcoval místnosti kouřem, navíc je dostatečně nevytopil. Prokázalo se tak, že Římané byli v této oblasti stavitelství nepřekonatelnými mistry.

2.2.3 Sociální aspekt římských lázní a jejich role v každodenním životě

Návštěva lázní byla od počátku 1. stol. n. l.¹²¹ neoddělitelnou součástí dne starověkých Římanů. Lázeňské komplexy byly otevřené široké veřejnosti, v žádném případě se nejednalo o instituci určenou pouze pro bohaté příslušníky vyšších společenských tříd. Pozice na pomyslném společenském žebříčku však určitou roli hrála, neboť zámožní občané si většinou nechávali vystavět soukromé lázně při svých vilách a takovéto stavby pak představovaly symbol jejich bohatství, jímž se chlubili zvaným hostům.

Římské veřejné lázně se dále na základě vlastnictví a správy dělily na veřejné (*publica*), vystavěné a spravované státem nebo příslušným městem, a soukromé (*meritoria*), tedy mající soukromého majitele. V případě státem vlastněných lázní se jednalo převážně

¹²⁰ *Rome Wasn't Built in a Day*. TV, Channel4. Velká Británie 20. ledna 2011. Více viz <<http://www.channel4.com/programmes/rome-wasnt-built-in-a-day>>.

¹²¹ V období republiky bylo na návštěvu lázní nahlíženo s určitým despektem, jelikož se lázeňství neslučovalo s tradičními mravy a vedlo ke změkčování ducha. Již v roce 33 n. l. však bylo pouze v Římě provozováno 170 veřejných lázeňských zařízení (viz Rook 18.)

o rozsáhlé *thermae* vybudované z popudu a na náklady císaře, jehož jméno často nesly. Takováto zařízení byla budována převážně v hlavním městě říše, neboť právě v Římě si císař nevíce potřeboval naklonit jeho obyvatelstvo, nebyla však výjimkou ani v jiných velkých městských centrech.¹²² V ostatních koutech Itálie a také na území římských provincií byly však lázně budovány nejčastěji na náklady měst, kterým měly sloužit. Zdrojem financí mohla být městská pokladna, náklady na výstavbu, zvláště pak na finální dekorace či nutné opravy, však byly také často hrazeny z vlastních zdrojů městské smetánky. Veřejné lázně soukromé, menší objekty ve formě *balnea*, budovali z vlastních prostředků bohatí jednotlivci, jejichž jménem byly také ve většině případů označovány. S takovýmito zařízeními bylo nakládáno jako s obchodním artiklem – mohla být prodávána a kupována, velmi často byla pronajímána.

V závislosti na výše zmíněných typech vlastnictví se lišila nejen velikost lázeňských zařízení, ale též jejich fungování a správa. Zatímco lázně vlastněné státem nemusely nutně vykazovat profit, lázně soukromě vlastněné byly na výdělku často existenčně závislé. Ve velkých lázních nebylo často vstupné, zvláště z důvodu potřeby naklonění si římského lidu, vůbec vybíráno, nebo byla jeho výše pouze symbolická a veškerý chod byl hrazen ze státní pokladny. U privátních objektů byly poplatky za vstup nutným příjmem, neboť si tyto lázně musely na svůj chod samy vydělávat. Vedle vstupného (*balneaticum*) byly dalším zdrojem příjmů například pronájmy přilehlých obchodů, taveren, stánků, nevěstinců a doplňkových lázeňských služeb (maséři, nosiči vody a šatů, prodejci tělových olejů aj.). Za takto získané výnosy pak bylo nakupováno palivo a placeny poplatky za vodu v případě jejího přivádění pomocí akvaduktu.¹²³

¹²² Např. v Antiochii a Alexandii.

¹²³ V případě, že zdrojem byl potok, studna či cisterna s dešťovou vodou, poplatek se neplatil.

Římský systém lázeňství si díky své složitosti vyžadoval celý tým lidí, kteří byli odpovědní za jejich náročný provoz. Četnost personálu a jeho hierarchie byla opět závislá na typu lázní s ohledem na typ vlastnictví a druhotně tedy i na jejich velikost. Je logické, že větší, státem vlastněné *thermae* si vyžadovaly větší pracovní sílu než soukromá *balnea*.

Na špičce pyramidy stál u obou typů bezesporu majitel lázní, který však lázně osobně spravoval pouze ve výjimečných případech, a to výhradně u menších objektů. Správa státních lázní byla často svěřována do rukou schopného státního otroka nebo propuštěnce (*thermarius*), kterého dosadil sám císař a jemuž byl plně odpovědný. U velkých komplexů mohlo být takovýchto správců více. V případě menších lázní si jejich vlastník vybíral nájemce (*conductor*), který mu následně odváděl předem domluvený podíl z výdělku. Tento nájemce mohl být správcem (*balneator*) sám, nebo si dalšího najal. Škála činností správců byly nepřímo úměrné velikosti lázní. Zatímco u velkých objektů správce na chod hlavně dohlížel, u malých objektů mohl zastávat více funkcí zároveň (topit, dolévat vodu, poskytovat masáže, hlídat převlékárny apod.).

Mezi ostatní personál lázní patřil například masér (*unctor*), pracující v tepidariu či v pro masáže speciálně určené místnosti (*unctoriu*). Ve stejných místnostech nabízel své služby i depilátor (*alipilus*), který k odstraňování chloupků z těla zřejmě používal mimo jiné i pinzetu ze setu, který s sebou každý návštěvník nosil.¹²⁴ Návštěvníci sedící v horké vodě *alvea* často využívali služeb zaměstnance (*perfusor*), který je poléval vodou a udržoval přiléváním studené vody do kádi její správnou teplotu. Jednu z nejméně příjemných prací, přikládání do *praefurnia*, vykonával topič (*fornacator*).

¹²⁴ viz příloha č. 5.

Stejně jako dnes, i ve starověku byly častým jevem krádeže. Zlodějící v lázních byli tak častým jevem, že pro ně měla latina i speciální pojmenování – *fur balnearius*. Proto v *apodyteriu* či *tepidariu* střežil odložené věci hlídač (*capsarius*), který často fungoval nejen pouze jako šatnář, ale také jako vrátný a hlídač celkového pořádku. Někdy také vybíral vstupné, tuto funkci pak měl primárně na starosti *captuarius*. Své služby zde mohli také nabízet lékaři či trenéři.

Vedle těchto kvalifikovaných pracovníků byly nutnou součástí i četné síly pomocné (*mancipia*). V tomto případě se jednalo téměř výhradně o otroky, kteří vykonávali běžnou manuální práci v podobě úklidu, nošení zásob či vody, a kteří byli k dispozici pro splnění případných požadavků lázeňských návštěvníků. Tito otroci byli často považováni za součást lázeňského inventáře (*instrumentum balnei*). Bohatší lidé si s sebou do lázní přiváděli své osobní otroky, kteří jim nosili a hlídali jejich oblečení, pomáhali při svlékání a oblékání, při olejování a sušení těla a byli připraveni splnit mnohé další potřeby svých pánů.

Lázně byly přístupné všem bez rozdílu postavení, věku či pohlaví. Co se pohlaví týče, existovala zde však jistá forma diskriminace, neboť ženy musely mnohdy platit až dvojnásobně vyšší vstupné než jejich mužské protějšky. Smíšené lázně (*balnea mixta*) nebyly v období císařství výjimkou a zdá se, že ani výnos císaře Hadriana zakazující společné koupání mužů a žen tomuto trendu nečinil přítrž.¹²⁵ Větší zařízení nabízela oddělené prostory pro muže a ženy, zde se tedy mohli koupat ve stejnou dobu. V jednodušších zařízeních byla za tímto účelem stanovená otvírací doba pro každé pohlaví zvlášť, pro ženy dopoledne, pro muže odpoledne. Čas strávený v lázních mohli v některých lázních

¹²⁵ Nielsen 147. Dokladem toho, že zákazu nebylo dbáno, jsou obdobné výnosy pozdějších císařů Marca Aurelia a Alexandra Severa.

návštěvníci sledovat díky oznamovacímu gongu či slunečním nebo vodním hodinám.¹²⁶ Lázně byly otevřeny každý den (výjimkou mohlo být například úmrtí císaře nebo někoho jiného z císařské rodiny) a většina obyvatel říše je také denně navštěvovala.

Primární funkcí lázní byla bezesporu funkce hygienická. K očištění těla docházelo v trojici základních místností. Zde se návštěvníci pohybovali nazí, Seneca je nazývá *nudi*.¹²⁷ Jediným kusem oděvu byly zmíněné sandály, které chránily nohy před pálicí podlahou v *caldariu*. K základnímu lázeňskému vybavení pak patřili již výše zmíněný olej a srpovitý *strigilus*, dále pak plátěný ručník (*linteum*) a trojice nástrojů na společném kroužku určených k odstraňování chloupků a jiných nečistot.

Důvodem každodenních návštěv lázeňských zařízení a jejich začlenění do denního běhu nebyl pouze důraz na tělesnou hygienu. Druhotnou, neméně důležitou funkcí římských lázní byl jejich sociální aspekt. Tyto instituce představovaly zároveň významná společenská centra, ve kterých Římané trávili značnou část svého všedního dne a kde se stýkali se svými příbuznými, přáteli a známými. *Thermae* nabízely široké společenské vyžití. Při jejich návštěvě bylo možno si nechat ošetřit tělo, fungovaly tedy jako dnešní kosmetické a masážní salóny. Po očištění těla bylo možno se osvěžit v některém z bazénů, zajít se svými druhy do některé z taveren nebo se pobavit v hudební či divadelní síni. Aktivnější jedinci byla využívána k různým druhům sportů *palaestra*. Návštěvníci se mohli procházet v zahradách, obdivovat zde nebo v atriu umístěná výtvarná díla a diskutovat s učenci na různá politická či filozofická témata. Jednalo se tedy o jakýsi mikrosvět pro Římany tak příznačných požitků. Obraz toho, jaká živá atmosféra v lázních panovala, může posloužit

¹²⁶ Více o těchto zařízeních viz Vitruvius: *De architectura* IX 8 (*Deset knih o architektuře* 313.)

¹²⁷ Dvorjetski 102.

krásný komentář Senecy, který si stěžuje na své ubytování v Baiae, které těsně sousedilo s lázněmi:

„Hle, odevšad kolem mě zaléhá nejrozmanitější křik. Bydlím přímo nad lázněmi. Představ si nyní všechny ty druhy zvuků, které nás mohou připravit o uši. Když se ti silnější utkávají v zápolení a srážejí se olověné kuličky jejich rukavic, když jsou v úzkých anebo to aspoň předstírají, slyším úpění, kdykoli zase vydechnou nabraný dech, zalétá ke mně hvizd a těžké funění. Případnu-li na některého z lenochů, spokojujících se praobyčejnou masáží, poslouchám pleskání ruky narážející na plece a ten zvuk se mění podle toho, používá-li se prstů nebo dlaně. Dostaví-li se míčovník a začne počítat míče, je vše ztraceno. K tomu připočti ještě tu hašteřila, tu chyceného zloděje, tu někoho, kdo se v lázni kochá svým zpěvem. Dále přidej skokany, vrhající se do nádrže s ohromným plesknutím při dopadu. Kromě těch všech, jejichž zvuky jsou, připusťme, aspoň přirozené, představ si chloupkaře, který bez ustání zvyšuje svůj tenký a pisklavý hlas, aby mu dodal důraznosti, a nikdy nezmlkne, leda když vytrhne chloupek a přiměje svou oběť, aby křičela místo něho. Rovněž tu je sodovkář všelicos vykřikující, prodavač jelit a cukroví a všichni náhončí krčem, přičemž každý z nich nabízí své zboží zvláštní a osobitou hlasovou tóninou.“¹²⁸

¹²⁸ Seneca: *Epistulae Morales ad Lucilium* 56.1–2. Přel. B. Ryba: *Výbor z listů Luciliovi*. Praha 1969, 79–80. „Ecce undique me varius clamor circumsonat: supra ipsum balneum habito. Propone nunc tibi omnia genera vocum quae in odium possunt aures adducere: cum fortiores exercentur et manus plumbo graves iactant, cum aut laborant aut laborantem imitantur, gemitus audio, quotiens retentum spiritum remiserunt, sibilos et acerbissimas respirationes; cum in aliquem inertem et hac plebeia unctione contentum incidi, audio crepitum illisae manus umeris, quae prout plana pervenit aut concava, ita sonum mutat. Si vero pilicrepus supervenit et numerare coepit pilas, actum est. Adice nunc scordalum et furem deprensum et illum cui vox sua in balineo placet, adice nunc eos qui in piscinam cum ingenti impulsae aquae sono saliunt. Praeter istos quorum, si nihil aliud, rectae voces sunt, alipilum cogita tenuem et stridulam vocem quo sit notabilior subinde exprimentem nec umquam tacentem nisi dum vellit alas et alium pro se

Nejen u *thermae*, mezi které patřily i Senecou popisované rušné Baiae, ale i u těch nejmenších lázní lze detekovat významnou společenskou roli. I zde se, například při koupeli v jedné ze společných kádí, mohl návštěvník setkat se svými přáteli, v klidu si s nimi pohovořit a případně je pozvat k sobě domů na večeři, která tradičně zakončovala římský den. Příjemné prostředí lázní mělo zřejmě také dopad psychologický, neboť sálavé teplo a očištná procedura měla jistě i pozitivní vliv na hygienu duševní, zvláště pak v chladných a sychravých koutech impéria, mezi které patřila *Britannia*.

clamare cogit; iam biberari varias exclamationes et botularium et crustularium et omnes popinarum institores mercem sua quadam et insignita modulatione vendentis.“

3. Římské lázně v Británii

Jak z předchozí kapitoly vyplývá, lázeňství hrálo v životě obyvatel římského světa velice významnou roli. Obliba lázní byla tak enormní, že se ze své primárně čistě římské formy velmi rychle rozšířily a uchytily i v cizím prostředí a kulturách na nově dobytých územích. Důvodem k tomu byl bezesporu samotný život příjemnější charakter této instituce. Luxus a všem potěšením, které tato důmyslně technologicky a architektonicky propracovaná římská zařízení nabízela, bylo jistě velmi snadné podlehnout.

Není tedy divu, že se tato instituce ujala i v nejsevernější výspě impéria, kterou představovala po necelá čtyři staletí provincie *Britannia*, a to již od prvních let její existence, kdy vojáky budovaná lázeňská zařízení sloužila převážně jejich potřebám. Brzy se však výstavba lázní stala důležitým prostředkem romanizace, tedy procesu, kdy si domácí obyvatelstvo přisvojovalo římské zvyky, kulturu a celkový způsob života. V Británii bylo vystavěno mnoho typů lázní. V první etapě římského osídlení se jednalo převážně o lázně vojenské, součástí v pozdější době budovaných měst pak byly veřejné objekty, které mohli navštěvovat i zástupci místních obyvatel. Římská aristokracie, ale i domácí šlechta, si při svých honosných vilách budovala menší, zato však často překrásně dekorované lázně soukromé. Zvláštním typem pak byly léčebné lázně *Aquae Sulis*, v nichž nepřestala proudit voda až do dnešního dne. I když bylo zavedení tradice lázeňství do Británie převážně římskou iniciativou, neméně důležitou roli, jak ukáže následující část práce, sehrálo při formování lázní v této oblasti také prostředí domácí. Specifický přístup dnešních Britů ke svému historickému dědictví je možno bezesporu pokládat za další důležitý předpoklad toho, že má moderní návštěvník možnost tyto pozůstatky dávných starověkých památek shlédnout a dozvědět se o nich spoustu detailních informací.

3.1 Výčet dnes přístupných římských lázeňských komplexů v Británii

Následující oddíl představuje seznam většiny přístupných římských lokalit v Británii, kde jsou viditelné pozůstatky lázeňských komplexů a jež je dnes možno navštívit. Popisy lázeňských objektů jsou řazeny abecedně podle prvního písmene názvu dnešní lokality a pro přehlednost je každé památce přiřazena jedna tabulka. V prvním řádku tabulky se při pravém okraji nachází číslice ve škále 1–5, kterou jsem se pokusila ohodnotit výpovědní hodnotu lázní, které je na příslušném místě možno navštívit. Číslice 1 označuje britské římské lázeňské objekty s největším přínosem pro studium tematiky římských lázní, s narůstající hodnotou čísla pak význam objektu pro poznání této instituce klesá.

V hlavičce tabulky též u každé lokality uvádím její latinský název (pokud je znám) a její typ z hlediska urbanistického. Je zde též vždy uveden název instituce, která danou památku k datu vydání této práce spravuje. Přidávám také informaci o tom, kdy a za jakých finančních podmínek je možno lokalitu navštívit. Posledním údajem v záhlaví každé tabulky je pak architektonický typ popisovaného lázeňského zařízení, a to jednak na základě dělení na *thermae* a *balnea*, které používá Inge Nielsen, dále pak dle základního rozčlenění Daniela Krenckera (obě typologie jsou detailněji popsány výše v práci). Následuje stručný popis příslušného lázeňského objektu. Četné plány a obrazová dokumentace k jednotlivým stavbám a jejich pozůstatkům jsou součástí příloh umístěných v závěrečné části této práce.

3.1.1		
Název lokality:	Bar Hill (Strathclyde)	4
Latinský název:	neznámý	
Typ lokality:	římský pochodový tábor, později římská vojenská pevnost (součást Antoninova valu)	
Správa:	Historic Scotland	
Přístup:	volný	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Pevnost v dnešním Bar Hill byla vybudována nejspíše někdy v období Agricolovy správy, tedy kolem roku 80 n. l., kdy měla podobu opevněného pochodového tábora. K významnější přestavbě tábora a jeho přeměně ve stálou pevnost došlo v průběhu budování Antoninova valu, jehož se stal součástí.</p> <p>Vykopávky uvnitř pevnosti v letech 1978–1982 odhalily vedle velitelství (<i>principia</i>) i menší lázeňský komplex, vybudovaný ve dvou fázích. Jedná se o jednoduchý přímý typ <i>balnea</i>. Vedle základního typu místností se zde nacházelo i <i>laconicum</i>, tedy suchá sauna. Dnes jsou na místě patrné pouze základy obvodových zdí, je možno zde nalézt i některé pilíře <i>hypocausta</i> in situ a část teplovodu z <i>praeefurnia</i>.</p>		

3.1.2		
Název lokality:	Bearsden (Strathclyde)	2
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	Historic Scotland	
Přístup:	volný	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Pozůstatky lázní v Bearsdenu jsou nejlépe zachovanou</p>		

stavbou tohoto typu na území Skotska. K objevení pevnosti, vybudované při výstavbě Antoninova valu, došlo v roce 1972 při výkopech základů pro novou bytovou zástavbu. Jediným dnes viditelným pozůstatkem pevnosti jsou právě pevnostní lázně, jejichž vznik je datován mezi roky 142/3 n. l. Jednalo se o přímý typ *balnea* se dvěma *tepidarii*, velkým *apodyteriem* a *laconicem*. Dnešní návštěvník může v Bearsdenu spatřit půdorys celého zařízení včetně umístění dvou krásně zřetelných polokruhových koupacích nádrží, na některých místech je zachované i původní kamenné dláždění. Obzvláště zachovalé je zde malé *praefurnium*, se stále patrným obloukem a tepelnými rozvody včetně *hypocausta*. Viditelný je též drenážní systém a jeho průchod přes k lázním přiléhající latríny.

3.1.3		
Název lokality:	Bignor (West Sussex)	3
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	březen–říjen, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , kruhový typ	
<p>Popis:</p> <p>Tato římská <i>villa</i> z 2. pol. 3. stol. n. l. je známá především díky své mozaikové výzdobě, která je považována za jednu z nejkompletněji zachovaných vůbec. Byla náhodně objevena při orbě již v roce 1811, poprvé pak byla zpřístupněna návštěvníkům v roce 1814. Na místě je dnes muzeum s četnými nálezy z této lokality. Z privátních lázní vybudovaných při vile stojí za zmínku převážně téměř kompletně zachovaný <i>puteus</i>, tedy kád' ke koupelím ve studené vodě <i>frigidaria</i>, zde se třemi schůdky.</p>		

Vzhledem k přítomnosti dvou *tepidarií* můžeme v případě tohoto komplexu hovořit o jednoduchém kruhovém typu.

3.1.4		
Název lokality:	Binchester (County Durham)	2
Latinský název:	<i>Vinovia / Vinovium</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–září, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Počátky pevnosti spadají již do 70. let 1. stol. n. l., tedy období tažení Agricoly proti Brigantům. První kamenné stavby zde však byly vybudovány až zhruba o sto let později. O existenci pevnosti se vědělo již od pol. 16. stol. V roce 1815 pak došlo k objevení lázeňského komplexu, a to díky nehodě, kdy se do prostoru <i>hypocausta</i> propadl těžce naložený vůz. Právě <i>hypocaustum</i> je díky četným stále stojícím pilířkům nesoucím betonovou podlahu s dlaždicemi in situ, pokládáno za jedno z nejjachovalejších v Británii. V první fázi existence lázní se zřejmě jednalo o zařízení určené výhradně pro velitele pevnosti a jeho hosty, v pozdější fázi pak byla stavba přebudována na lázně určené pro celé osazenstvo pevnosti. Jednalo o celkově poměrně velké zařízení přímého typu se dvěma rozsáhlými <i>tepidarií</i>. Komplex byl detailně prozkoumán v 80. letech minulého století, dnes je kryt dřevěnou konstrukcí a díky doplňujícím dekoracím a detailním popisům je ideálním příkladem pro poznání této instituce.</p>		

3.1.5		
Název lokality:	Bothwellhaugh (Strathclyde)	4
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	Historic Scotland	
Přístup:	volný	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Vznik pevnosti ve skotském Bothwellhaugh spadá, podobně jako je tomu u všech pevností severně od Hadrianova valu, do období stavby valu Antoninova, v tomto případě mezi roky 142–165 n. l. Součástí této menší pevnosti byly i menší lázně, ležící za hranicí opevnění, asi 125m severozápadním směrem v blízkosti řeky South Calder Water. K úplnému odkrytí objektu došlo mezi lety 1975 a 1976. Lázně byly tvořeny za sebou řazenými základními místnostmi, navíc bylo pouze jedno menší <i>tepidarium</i> a <i>apodyterium</i>. Podobně jako v Caerleon, i zde byl nalezen zdobený dlažební kámen kryjící některý z lázeňských odtoků.</p>		

3.1.6		
Název lokality:	Caerleon (Gwent)	1
Latinský název:	<i>Isca Silurum</i>	
Typ:	římská vojenská legionářská pevnost, <i>vicus</i>	
Správa:	Cadw	
Přístup:	duben–říjen, zdarma	
Typ lázní:	<i>thermae</i>	
<p>Popis:</p> <p>Římská pevnost v Caerleon v jihovýchodním Walesu, založená kolem roku 75 n. l. jako základna pro boje proti kmeni</p>		

Silurů, byla až do období 230/240 n. l. konstantně obývána II. Legií (*Legio II Augusta*). Jednalo se o rozsáhlé opevnění s přidruženou vesnicí (*vicus*), které bylo schopno pojmout minimálně 5000 legionářů, počet osob využívající pevnost však byl jistě mnohem větší.

Vedle amfiteátru, jehož působivé pozůstatky je dnes možno spatřit mimo pevnost a který mohl pojmout více než 6000 návštěvníků, sloužily místním obyvatelům k zábavě a odpočinku minimálně celkem čtyři objevené lázeňské objekty. Tři z nich, ležící mimo původní pevnost, nejsou přístupné. Jediným zařízením, které je dnes možno navštívit, jsou pevnostní *thermae*, vybudované dva roky po vzniku pevnosti a sloužící posádce až do konce 3. stol. n. l. K jejich archeologickému průzkumu došlo postupně mezi lety 1964–1981 a dnes se jedná o jednu z nejdetailněji popsanych a nejlépe zrekonstruovaných institucí tohoto typu v Británii. Lázeňský areál, pokrývající plochu zhruba 1ha, se sestával z četných místností, u některých z nich bohužel nelze z důvodu částečné moderní zástavby přesně stanovit jejich primární funkce. Dále se v komplexu nacházela *palaestra* s velkým otevřeným bazénem a *basilica thermanum*.

Jedinou kompletně odhalenou místnost představuje *frigidarium* se dvěma velkými koupacími nádržemi. Významným nálezem z tohoto místa je ozdobně perforovaný vápencový disk o průměru 1,2m, jenž se nacházel ve středu podlahy studené místnosti a kryl pod ním umístěný odtok. K *frigidariu* přiléhaly dvě další místnosti, zřejmě *apodyterium* a *laconicum*. Za zmínku stojí především čtvercová mozaika nalezená v severnější místnosti, tedy v předpokládaném *apodyteriu*, dnes ukrytém pod Blackhall Street, jehož podlahu dekorovala. Vzhledem k její neúplnosti lze celkový námět pouze nastínit, zbylé části však napovídají o bacchidském motivu, spojovaném s kultem boha Dionýsa.

Informace o podobě tepidaria a *caldaria* jsou vzhledem k nemožnému průzkumu bohužel velmi sporé.

Důležitou součástí *thermae* v Caerleon byla *palaestra* umístěná v jihozápadní části komplexu a obklopená ze tří stran sloupovím opatřenou krytou chodbou (*porticus*). Zhruba uprostřed byl umístěn zhruba přes 40m dlouhý a 6,5m široký plavecký bazén, jehož hloubka dosahovala v nejhlubším místě 1,6m. Při jeho severozápadním konci bylo vystavěno *nymphaeum*, z něhož prýštila z kašny voda, která dále proudila přes stupňovitou kaskádu a následně naplňovala *natatio*. Nejspíše v pol. 2. stol. n. l. byl tento přístřešek zbourán a *natatio* bylo zkráceno na větší polovinu své původní délky.

Třetí důležitou komponentou lázní byla vedle lázeňské budovy a otevřeného cvičiště *basilica thermarum*, trojlodní zastřešený prostor určený k relaxaci a různým volnočasovým aktivitám. Vstupovalo se do ní přes severozápadní stěnu *frigidaria* a dvě menší boční lodě byly odděleny od větší lodě centrální vždy řadou 17 sloupů. Přítomnost dalších částí lázní zůstává kvůli absenci archeologického průzkumu nejasná, stejně nejasný je také způsob zásobování vodou, i když se předpokládá, že základním zdrojem vody byla blízká řeka Usk, po níž pevnost nesla své jméno.

Od roku 1981 jsou pozůstatky tohoto komplexu umístěny ve volně přístupné budově, ve které se návštěvník pohybuje po ochozu, z něhož má možnost pozorovat různé zajímavosti včetně detailních popisů lázní a jejich modelu, které jsou součástí expozice. Velmi přínosné jsou též informace v audio-průvodci, za pomoci audiovizuální techniky jsou dnes lázně „oživeny“ (šplíchání vody, šum lidských hlasů, jejich výkřiky, promítání na dno původního *natatia* vytváří iluzi vodní hladiny apod.). Četné artefakty ve vitrínách, včetně překrásně zdobeného *strigilu*, jsou

také důležitým zdrojem informací pro studium problematiky římského lázeňství. Jedná se bezesporu o jednu z nejvíce vypovídajících a nejatraktivnějších památek tohoto druhu, která je v Británii k vidění.

3.1.7		
Název lokality:	Dorchester (Dorset)	4
Latinský název:	<i>Durnovaria</i>	
Typ:	<i>civitas</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný přístup	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Dnešní Dorchester představoval základnu pro <i>Legio II Augusta</i> v prvních desetiletích po Claudiově invazi. Později bylo na místě původního vojenského tábora vystavěno město pro domorodé obyvatele, tedy <i>civitas</i>. Jeho součástí byl i při jižním okraji vybudovaný a dnes jen málo zřetelný lázeňský objekt přímého typu, z něhož je nejlépe dochované <i>laconicum</i>, a to včetně tepelného přívodu. Z ostatních, lineárně za sebou řazených místností, se zachovaly pouze základy, <i>hypocaustum</i> je viditelné pouze v <i>laconicu</i>. Velmi strohé jsou i popisy jednotlivých částí objektu.</p>		

3.1.8		
Název lokality:	Ebchester (Durham)	5
Latinský název:	<i>Vindomora</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný přístup	

Typ lázní:	zřejmě přímý typ	
Popis:	<p>Tato původní římská pevnost byla bohužel téměř zničena při budování moderní zástavby, dnes z ní je k vidění pouze malá část. Touto částí je <i>hypocaustem</i> opatřená místnost apsidovitého tvaru, zřejmě se jednalo o <i>laconicum</i>. Detailnější průzkum však nebyl možný, z tohoto důvodu chybí více informací o tomto komplexu.</p>	

3.1.9		
Název lokality:	Fishbourne (West Sussex)	4
Latinský název:	<i>Villa regis Cogidubni</i>	
Typ:	římská <i>villa</i> (palác)	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	celoročně, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
Popis:	<p>Rozsáhlá římská <i>villa</i>, jejíž počátky spadají do prvních let invaze a která byla vybudována na místě původní zásobovací vojenské pevnosti, je největší dosud nalezenou římskou stavbou tohoto typu ve Velké Británii. Palác ve Fishbourne dokonce představuje největší známou residenci vybudovanou severně od Alp. Svou velikostí se rovná Neronovu Zlatému paláci a je větší než dnešní Buckinghamský palác. Její rozsáhlost vede k otázce, kdo mohl být majitelem takovéto honosné stavby. Jedním z adeptů na tento post je Cogidubnus, pro-římský náčelník kmene Regnů, jemuž byla za jeho loajalitu k novému dobyvateli svěřena četná území. Komplex prošel výraznými rekonstrukcemi v 2. a 3. stol., kolem roku 270 n. l. byl však v důsledku rozsáhlého požáru opuštěn. K jeho detailnímu průzkumu došlo až v 60. letech</p>	

minulého století, kdy bylo mimo jiné odkryto více než 50 podlahy dekorujících mozaik. Pozůstatky paláce jsou dnes zastřešeny a jsou jednou z nejatraktivnějších římských památek v Británii. K vidění jsou i zrekonstruované pozůstatky jednoduchého lázeňského zařízení, skládajícího se pouze ze tří za sebou řazených základních místností, z nichž jsou dnes viditelné pouze obvodové základy. Vystavená mozaika s výjevem delfína zřejmě kryla některou z nich. Ve srovnání s honosností stavby jsou lázně velmi jednoduché.

3.1.10		
Název lokality:	Hardknott (Cumbria)	3
Latinský název:	<i>Mediobogdum</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Díky svému umístění v nádherné severoanglické horské krajině se jedná z mého pohledu o jednu z nejpůsobivějších britských římských památek. Pevnost byla vystavěna za císaře Hadriana mezi lety 120–138 n. l. a její dnešní hlavní význam spočívá převážně v existenci cvičiště, které přináleželo k pevnosti. Tato uměle vytvořená vyvýšená plocha o velikosti 1,2ha, vzdálena asi 200m severovýchodním směrem od pevnosti, je nejlépe zachovanou památkou tohoto typu na území celé bývalé Západořímské říše. Zdejší lázeňský komplex, který se nachází zhruba 60m jihovýchodně od pevnosti, zřejmě sloužil vedle vojáků i obyvatelům k pevnosti přiléhající domorodé osady, <i>vicu</i>. Jednalo se o poměrně jednoduché zařízení přímého typu s trojicí</p>		

základních místností. Zvláštností tohoto objektu je přítomnost samostatného *laconica* kruhového půdorysu, opatřeného vlastním *praefurniem*.

3.1.11		
Název lokality:	Housesteads (Northumberland)	4
Latinský název:	<i>Vercovicium</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–říjen (listopad–březen pouze víkendy), vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Římská pevnost Housesteads je popisována jako nejkompletněji zachovaná římská vojenská pevnost v Británii. Její stavba započala roku 124 n. l., kdy byla zakomponována do nově vznikajícího Hadrianova valu. Zvláštností této stavby je fakt, že byla plně závislá na dešťové vodě, neboť zde nebyl nalezen žádný pramen ani vodovodní přívod, který by dokládal přítomnost takového pramene v minulosti.</p> <p>V severní části pevnosti byly objeveny pozůstatky východní stěny dlouhé budovy, ve které se nacházely pevnostní lázně vybudované v pozdním 4. stol. n. l. Jednalo se o jednoduché zařízení přímého typu se třemi základními místnostmi. Voda v <i>alveu</i> byla ohřívána za pomoci boileru, jeho původní pozice je dnes vyznačena na kamenném podloží červenou barvou. Patrná je i původní nádrž ve <i>frigidariu</i>. Pozůstatky <i>frigidaria</i> a <i>caldaria</i> s <i>praefurniem</i> jsou jedinými částmi objektu, které jsou dnes viditelné. Jedním z nejzajímavějších objektů v pevnosti jsou latríny, jedny z nejzachovanějších vůbec. Tyto sice nebyly součástí lázní, avšak jsou názorným příkladem pro poznání</p>		

standardní podoby a funkce tohoto zařízení, které bylo častou součástí jiných lázeňských objektů. Dochovaly se i jinde nevídané původní kamenné nádoby určené k omytí rukou a strouha s tekoucí vodou pro namáčení hygienické houby určené k očištění.

3.1.12		
Název lokality:	Chedworth (Gloucestershire)	2
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	National Trust	
Přístup:	březen–listopad, zdarma	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ <i>laconicum</i>	
<p>Popis:</p> <p>Římská <i>villa</i> v dnešním Chedworth, objevená náhodnou místním hajným v roce 1864, je jednou z největších objevených staveb tohoto typu v Británii. Byla vybudována v několika fázích, její vznik se odhaduje na rok 120 n. l. V první fázi byl vybudován i první ze dvou dnes viditelných lázeňských komplexů, umístěný později v severní části <i>villy</i>, původně se však jednalo o samostatně stojící budovu. Ve třetí fázi přestavby kolem pol. 4. stol. byly v jejím západním křídle vybudovány nové lázně, starší zařízení bylo přeměněno na suché lázně podobné dnešní sauně (<i>laconicum</i>). Obyvatelé <i>villy</i> tak měli k dispozici lázně dvoje, jedny „suché“ a jedny parní, což je možno pokládat za velmi neobvyklý jev, svědčící o bohatství majitelů <i>villy</i> a jejím celkovém významu. Obě zařízení byla zásobována vodou z přírodního pramene, který byl hlavním zdrojem vody pro celou <i>villu</i>. Kolem tohoto pramene byla vystavěna svatyně apsidového tvaru, dedikovaná vodním nymfám (<i>nymphaeum</i>), jejíž kamenné ostění je dodnes velmi dobře zachované. Stejně zřetelné jsou i oba lázeňské komplexy.</p>		

Obzvláště menší z nich stojí za pozornost díky téměř kompletně in situ dochované mozaice s geometrickými motivy, kryjící podlahu v *tepidariu*. Tento komplex nabízí také ideální možnost pro poznání funkce *hypocausta*.

3.1.13		
Název lokality:	Chesterholme (Northumberland)	2
Latinský název:	<i>Vindolanda</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost, <i>vicus</i>	
Správa:	Vindolanda Trust	
Přístup:	březen–prosinec, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ (dva objekty)	
<p>Popis:</p> <p>Vindolanda představuje nejdéle využívanou pevnost na Hadrianově valu a je jednou z neznámějších římských památek v Británii vůbec. Proslavila se převážně díky vindolandským destičkám, které jsou považovány za nejceněnější nález v kontextu římské Británie. Jedná se o sbírku inkoustem či do vosku psaných tabulek, jejich autory byli členové místní římské vojenské posádky, jejich rodinní příslušníci, otroci apod. Dodnes bylo nalezeno přes kolem 1500 textů, které jsou esenciálním zdrojem informací pro poznání běžného života dávných obyvatel této pevnosti a sousedícího <i>vicu</i>. Neméně důležitými jsou též četné artefakty vyrobené z organických materiálů, které se stejně jako tabulky dochovaly převážně díky jílovité půdě, která vytvořila anaerobní prostředí, které zamezilo rozkladu těchto předmětů.</p> <p>K vidění jsou dnes v této lokalitě dvě lázeňská zařízení. První z nich, pevnostní lázně přímého typu, objevené mezi lety 1970/71, byly vybudovány na počátku 3. stol. n. l. a sloužily místní posádce do konce 4. stol. Největší z místností představovalo</p>		

apodyterium s malou nádrží určenou pro omývání nohou. Z *apodyteria* bylo možno vstoupit do *laconica* či do *frigidaria*, za kterým následovalo *tepidarium* a *caldarium*, opatřené dvěma nádržemi umístěnými v samostatných apsidách při západní a východní stěně. Obě tyto nádrže byly zespod vyhřívány *hypocaustem*. Zvláštností tohoto objektu jsou pilířky *hypocausta*, které byly vytesané z jednoho kusu kamene a jsou dnes nejlépe viditelné na místě bývalého *tepidaria*.

V roce 2000 byl učiněn překvapivý objev v jižní části Vindolandy, kde byl odhalen druhý lázeňský objekt, datovaný do období před výstavbou valu, přesněji mezi roky 90–140 n. l. Jednalo se o lázně větší než výše popsané, s velkým *apodyteriem*, v němž byly objeveny pozůstatky na vojenské lázně neobvykle honosného reliéfu. Jihovýchodní část *apodyteria* sousedila s *laconicem*, jehož podlaha byla nesena na pilířích vyrobených opět z jednoho kusu kamene. Zbylá část *hypocausta* pak již sestávala z pilířků vystavěných obvyklým způsobem, tedy z na sebe navršených cihlových kachlů. Tyto jsou velmi dobře zachovány a jsou dnes velmi působivým a pozornost přitahujícím prvkem celého objektu. *Laconicum* bylo vyhříváno vlastním *praefurniem* umístěným u východní stěny místnosti, *caldarium* a *tepidarium* měla topeniště společné. Přejít mezi *tepidarium* a *frigidarium* představovalo menší *vestibulum*, jež v obecné rovině představuje unikátní rys vojenských lázní budovaných na limitu. Ze zde objevených nálezů je podle mne významná především podlaha, jejíž velká plocha zůstala velmi dobře zachována. Sestává z asi 13cm silné vrstvy suti zakončené vrstvou malty, dlažební kameny se bohužel nedochovaly. Zajímavým jevem je mělký kanál obložený dlaždicemi a vedený středem místnosti. Při odkrytí v něm byla objevena silná vrstva sazí, jež indikuje vytápěcí funkci tohoto průduchu, do něhož s největší

pravděpodobností proudil teplý vzduch z vedlejšího *tepidaria*. Odborníci se domnívají, že podobným způsobem bylo vyhříváno i *frigidarium*. Tuto skutečnost považují za jasný důkaz faktu, že klima zdejšího kraje výrazně ovlivňovalo architekturu místních lázeňských komplexů. Jižní část *frigidaria*, kterou tvořila nádrž se studenou vodou, je nejlépe zachovanou částí komplexu. Dnešní návštěvník má možnost shlédnout téměř kompletně in situ kamenným obložením opatřenou podlahu tohoto bazénu, dobře rozpoznatelné jsou též kamenné stupně určené k sezení v lázni. Poslední, avšak neméně důležitou složkou raných vindolandských lázní, byly latríny. Asymetrické připojení záchodků je důsledkem pozdější přístavby tohoto hygienického zařízení. Tento fenomén je charakteristický pro mnohé lázeňské komplexy budované na valu. Četné nálezy z lokality, včetně dokumentu věnujícímu se vindolandským tabulkám, je možno shlédnout v místním muzeu.

3.1.14		
Název lokality:	Chesters (Northumberland)	1
Latinský název:	<i>Cilurnum</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–září, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Římský lázeňský komplex, který se nachází mezi pevností <i>Cilurnum</i> a řekou Tyne, patří, stejně jako celá bývalá pevnost, mezi nejlépe zachované římské objekty v Británii. Výrazným prvkem v tomto objektu je bývalé <i>apodyterium</i>, přesněji sedm obloukem zakončených výklenků v západní stěně místnosti. Tyto zřejmě nesloužily k odkládání oblečení, jak by se na první pohled</p>		

mohlo zdát, ale spíše se jednalo o prostory vyhrazené pro sedm soch ztělesňujících sedm dní v týdnu. Pod těmito nikami byly umístěny kamenné lavičky, jejichž podpěrné kamenné kvádry jsou dodnes zřetelně viditelné. K východní straně *apodyteria* přiléhaly latríny s dokonale zachovaným odtokovým systémem, jehož pozůstatky probíhají celým komplexem. Evidentní jsou též původní umístění nádrží ke koupání, a to jak obdélné ve *frigidariu*, tak obloukové v *caldariu*. Největší význam této stavby spatřuji ve výšce původních zdí, které se díky zakomponování lázní do svažitého terénu dodnes zachovaly při jejich západní části. Je zde tak možno spatřit i průchody mezi jednotlivými místnostmi. Díky velmi dobře zachovanému *hypocaustu*, dláždění, drenážnímu systému a již zmíněných stěn jednotlivých místností je výpovědní hodnota této památky velmi vysoká. Této skutečnosti napomáhá i fakt, že se tyto lázně staly vzorem pro jediný pokus o rekonstrukci tohoto typu lázeňského zařízení v Británii, jež je dnes možno navštívit ve Wallsendu (Tyne and Wear), Římany nazývaným jako *Segedunum*. Napodobenina lázní, otevřená v roce 2000, je součástí z mého pohledu jedné z dnes nejatraktivnějších římských památek v Británii. Lázně se nachází v samostatně stojící budově, v níž je možno shlédnout všechny typy místností v jejich předpokládané původní podobě, včetně umývadel naplněných vodou, četných dekorací a pestrobarevné výmalby.

3.1.15		
Název lokality:	King's Weston (Avon)	3
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–říjen, vstupné (klíč na vyžádání v Blaise Castle House Museum)	

Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ
<p>Popis:</p> <p>Římská <i>villa</i> v dnešním King's Weston, objevená v roce 1947, byla vybudována zřejmě až v 2. pol. 3. stol. n. l. Jednalo se o poměrně malou stavbu symetrických rozměrů, v jejíž západní části se nacházely lázně přímého typu s trojicí základních místností, ke kterým z jižní strany přiléhalo malé <i>apodyterium</i>. Stejně jako mnohé jiné, i tyto lázně prošly několika fázemi přestavby. Dnes jsou ukryty v dřevěném stavení uprostřed moderní zástavby, kde je možno spatřit jejich půdorys s výraznou polokruhovou koupací nádrží v <i>tepidariu</i>, pod kterou jsou patrné již jen základy pilířů <i>hypocausta</i>. Je zde možno spatřit i části mozaiky, která však není původní a k lázním nenáležela.</p>	

3.1.16		
Název lokality:	Lancaster (Lancashire)	5
Latinský název:	<i>Calunium</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	v zahradě moderní budovy, ke zhlédnutí pouze přes plot z ulice	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Pozůstatky tohoto lázeňského zařízení, které sloužilo pevnosti vystavěné na počátku 2. stol. n. l. při bojích s kmenem Brigantů, jsou velmi strohé a vzhledem k jejich částečnému umístění pod dnešním převorstvím neúplné. Viditelné jsou pouze základy <i>tepidaria</i> a <i>caldaria</i>, obojí pouze s minimálním počtem pilířků <i>hypocausta</i>.</p>		

3.1.17		
Název lokality:	Leicester (Leicestershire)	2
Latinský název:	<i>Ratae Coritanorum</i>	
Typ:	<i>civitas</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	únor–říjen, zdarma	
Typ lázní:	<i>thermae</i>	
<p>Popis:</p> <p>V římské době představoval Leicester hlavní administrativní centrum (<i>civitas</i>) původního britského kmene <i>Coritani</i>. Římské lázně v dnešním Leicesteru představují jeden z největších dosud objevených lázeňských komplexů v Británii. Je tedy zřejmé, že místní <i>thermae</i>, umístěné v severní části původní <i>civitas</i>, sloužily všem jejím obyvatelům. Unikátem této památky je část původní západní stěny <i>palaestra</i>, dnes známá jako Jewry Wall. Její jedinečnost spočívá v tom, že se tyčí do výšky 9m a jedná se tak o jednu z největších dosud stojících římských památek v Británii. Detailní archeologický průzkum lázeňského komplexu byl proveden ve 30. letech minulého století, kdy byla zbourána novodobá zástavba. Vykopávky se dnes nacházejí při východní stěně Jewry Wall Museum a jedná se povětšinou o základy jednotlivých místností, na některých místech je možno spatřit i moderní repliky <i>hypocausta</i>. Nejbliže k dnešnímu muzeu je možno rozpoznat <i>caldarium</i>, které bylo rozčleněno do tří místností. Na každém jejich krajním konci byl umístěn jeden polokruhový bazén se studenou vodou, každá z parních místností byla též opatřena nádrží s vodou horkou. Tři místnosti <i>caldaria</i> byly samostatně vyhřívány, každá vlastním <i>praefurniem</i>. Ke <i>caldariu</i> přiléhalo vždy jedno <i>tepidarium</i>, z něhož bylo možno vejít do <i>apodyteria</i>. Z převlékárny, z jejichž kratších stran bylo možno</p>		

vstoupit vždy do *frigidaria* a na latríny, se vcházelo dodnes patrnými průchody přes dnešní Jewry Wall do prostoru *palaestry*. Cvičiště bylo obdélného půdorysu se stranami o délce 50x25m. Návštěvníci mohou spatřit i základy sloupořadí, které lemovalo západní část *palaestry* podél Jewry Wall. Většina plochy cvičiště je však dnes skryta pod kostelem sv. Mikuláše a pod k němu přiléhajícím hřbitovem. Místní muzeum nabízí ke zhlédnutí i četné nálezy z lázní. Návštěva této památky, obzvláště díky podrobným popisům, je velmi přínosná pro poznání tohoto typu lázeňské instituce, a díky přítomnosti Jewry Wall i pro studium římské architektury jako takové.

3.1.18		
Název lokality:	Lullingstone (Kent)	3
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–září, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Lullingstone se řadí mezi nejznámější britské římské <i>villy</i>. Její vznik je datován do 80. let 1. stol. n. l., místní lázeňský komplex byl však vybudován až na konci 2. stol. n. l., jejich dnes patrnou podobu získaly až ve 4. stol. <i>Villa</i> byla opuštěna po požáru v 5. stol., objevena byla až v roce 1939, kdy bouří poražený strom odhalil pozůstatky mozaiky. Vykopávky v této lokalitě probíhaly v několika fázích mezi lety 1949–1960, v 60. letech minulého století byl celý komplex zastřešen. Díky nákladnému projektu došlo v období mezi roky 2006–2008 k renovaci a modernizaci stavby, která dnes vedle pozůstatků vily</p>		

skrývá i mnohé nálezy z této lokality. Za největší lákadlo je možno považovat překrásnou mozaiku kryjící podlahu původní jídelny (*triclinium*) s výjevem mýtu o Diovi a jeho unesení Evropy. Významná je i svatyně zasvěcená původně vodním nymfám (*nymphaeum*), freska s malbou znázorňující tyto víly je v tomto místě dodnes patrná. Neméně zajímavý je i k *ville* náležící lázeňský objekt. Jednalo se o jednoduché lázně přímého typu, neobvyklý je však tvar *caldaria* a řešení *hypocausta* v něm. Parní místnost je neobvykle dlouhá a úzká. Podlaha nebyla nesena pilíři, ale spíše jakoby přemostovala souvislé řady vedle sebe umístěných, na sebe navršených dlaždic. Samotný lázeňský komplex je doplněn několika informačními tabulemi, které se celkem podrobně věnují obecnému popisu fungování a významu římských lázní.

3.1.19		
Název lokality:	Lydney (Gloucestershire)	3
Latinský název:	<i>Templum Marti Nodentis</i>	
Typ:	římský chrámový komplex	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	pouze na základě schválené písemné žádosti (Estate Office)	
Typ lázní:	<i>thermae</i>	
Popis:	<p>Bývalá, na útesu vybudovaná římská pevnost je dnes součástí soukromého panství zvaného Lydney Park. Osídlení bylo vybudováno v 1. stol. n. l. a jeho hlavním úkolem bylo poskytovat zázemí pro ty, kteří v okolí dolovali železnou rudu. Oblast byla využívána pro těžbu této nerostné suroviny až do konce římské přítomnosti v Británii. Pravděpodobně mezi lety 364–367 n. l. zde byl v rámci pevnosti vybudovaný chrám, jehož hlavním božstvem</p>	

byl *Mars Nodens*. Podobně jako u *Aquae Sulis* (Bath), i zde došlo k syntéze domácího a římského božstva. Keltský bůh *Nodens* (*Nudens*, *Nodons*) byl spojován s léčitelstvím, mořem, lovem a loveckými psy. Právě nález bronzové napodobeniny psa z římské doby je dodnes hlavním symbolem zdejšího panství. Účel tohoto chrámového komplexu byl poskytnout místo k odpočinku nemocným poutníkům a dát jim příležitost ke střetnutí se s božskou přítomností v jejich snech, k tomuto účelu bylo vedle chrámu vybudováno ubytovací zařízení (*mansio*). Důvodem k výběru tohoto místa byl nejspíše přímý výhled na ústí řeky Severn, a tedy i na častý přírodní úkaz zvaný jako slapová vlna, kdy se při přílivu na řece dmou vlny jako na samotném moři. Tato památka byla objevena již na začátku 19. století, k jejímu prvnímu významnému průzkumu však došlo až v roce 1920. Na vykopávkách se podílel i J. R. R. Tolkien. Je možné, že právě zdejší pověst o tom, že pevnost byla po odchodu Římanů užívána skřítky, nebo nápis z doby římské zmiňující ztrátu poloviny zlatého prstenu, inspirovali autora k vytvoření jeho známého díla. V tomto období byl objeven také rozsáhlý lázeňský komplex, který byl připojen k 56m dlouhé budově ležící severozápadně od chrámu, sloužící jako ubytovna pro poutníky. Samotná budova lázní měřila na délku asi 40m a jednalo se o poměrně velké *thermae*. Jejich součástí byla dvě samostatná *caldaria*, každé s vlastním *praefurniem*. Ve větším z nich, umístěném v západní části komplexu, byly naproti sobě umístěny dvě koupací nádrže s teplou vodou, ohříváné zespodu pomocí *hypocausta*. Ve středu objektu byla umístěna dvě *tepidaria* o stejné velikosti, z východního bylo možno vstoupit do *tepidaria* třetího, opatřeného malou koupací kádí umístěnou v polokruhovém výklenku. Ve východním křídle budovy se nacházela dvě *frigidaria* a *apodyterium*, do něhož se vcházelo hlavním vchodem

umístěným z jihovýchodu. K menšímu *frigidariu* přiléhala poměrně velká koupací nádrž oválného půdorysu, k druhému pak z východní strany latríny. Ze severovýchodu pak byla ke komplexu připojena *palaestra*, jejíž pozůstatky však v dnešní době díky erozivní činnosti v terénu téměř nelze identifikovat. Jinak je však komplex docela dobře zachovalý, se zřetelným umístěním pilířků *hypocausta* i s jednoznačným umístěním *praefurnií*, pěkně viditelné jsou i obloukové pozůstatky stěn původních koupacích nádrží.

3.1.20		
Název lokality:	Newport (Isle of Wight)	2
Latinský název:	<i>Vectis Insula</i> (název ostrova)	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	The Isle of Wight Council Museums Service	
Přístup:	duben–říjen, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Na ostrově Wight, známém Římanům jako <i>Vectis</i>, zatím nebyly nalezeny žádné římské pevnosti ani římské cesty. Má se tedy za to, že díky své úrodné půdě fungoval ostrov převážně jako zdroj obilí a jiných potravin. Vedle <i>villy</i> v Newportu, postavené kolem roku 280 n. l., je veřejnosti přístupná i <i>villa</i> ve městě Brading, známá především díky jedné z nejlépe zachovaných římských mozaik na světě. Newportská římská <i>villa</i> byla objevena roku 1926 při budování nové garáže pro majitele pozemku, díky zájmu a nadšení majitele pak došlo k odkrytí většiny objektu již během následujícího roku. V témže roce byly v jižním křídle <i>villy</i> objeveny malé soukromé lázně. I přes jejich malou velikost se však díky perfektnímu zachování vyznačují</p>		

velkou výpovědní hodnotou. Jednalo se o přímý typ lázní s místnostmi řazenými za sebou, z přímky vybočovalo pouze *apodyterium* umístěné z východní části. V západní části *frigidaria* se nacházela obdélná nádrž, *caldarium* bylo opatřeno nádrží obloukového půdorysu. Podobného tvaru jako *caldarium* byla i dvě menší *tepidaria*. Objekt byl vytápěn z *praefurnia* umístěného vně budovy. V budově kryté dřevěnou konstrukcí (vytvořenou nově v roce 2009) si je dnes možno prohlédnout pozůstatky zařízení s téměř kompletním *hypocaustem*, ve dvou rozích *frigidaria* je dokonce zachovaná původní mozaika a kousky stěn se zrestaurovanou původní výmalbou, velmi dobře zřetelný je i obloukem zakončený teplovod z *praefurnia*. Velmi podrobné jsou i popisky jednotlivých částí včetně popisu jejich obecné funkce. Výklad je doplněn i vystavenými předměty (*strigilus*, nádobky na olej aj.)

3.1.21		
Název lokality:	North Leigh (Oxfordshire)	4
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný přístup	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
Popis:	<p>Původní římská <i>villa</i> v blízkosti města North Leigh se nachází ve volné přírodě v zákrutě řeky Evenlode, která byla zdrojem vody nejen pro zdejší soukromé lázně. Byla vybudována již v 1. stol. n. l., kdy ji tvořila pouze trojice budov a menší lázně, jejichž pozůstatky jsou ukryty pod mladší budovou se stejným účelem. V druhém století se objekt rozrostl o další budovy, které</p>	

ve své konečné fázi tvořily uzavřený obdélník se dvorem uvnitř. V rámci úprav byl ve 3. stol. n. l. vybudován novější, větší komplex. Jednalo se též o přímý typ, k němuž bylo z jihozápadní strany připojeno *laconicum*. Lázně nejsou na rozdíl od jiných částí *villy* dobře dochovány, za zmínku stojí pouze pozůstatky apsidovitých výklenků v *caldariu*.

3.1.22		
Název lokality:	Orpington (Greater London)	4
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	Bromley Museum	
Přístup:	na vyžádání u Bromley Museum	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>Pozůstatek těchto malých římských lázní je umístěn v moderní zástavbě, pod kterou se ukrývají zřejmě pozůstatky <i>villy</i>, jejichž byly původně součástí. K jejímu probádání zatím z důvodu zástavby nedošlo. Jednalo se o malé zařízení skládající se pouze z trojice základních místností, s koupací nádrží v <i>tepidariu</i> a <i>caldariu</i>. Dnes jsou základy zařízení umístěné pod jednoduchým otevřeným přístřeškem, kromě základů se nedochovalo nic.</p>		

3.1.23		
Název lokality:	Ravenglass (Cumbria)	3
Latinský název:	<i>Glannoventa (Tunnocellum)</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný vstup	

Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ
<p>Popis:</p> <p>Vojenská pevnost v dnešním Ravenglass byla posledním opevněním západní části Hadrianova valu. Vzhledem k přítomnosti přirozeného přístavu sloužila <i>Glannoventa</i> jako námořnická základna a překladiště zboží, kterým byl zásobován celý severozápad provincie. Z původní římské pevnosti se dnes nezachovalo mnoho, výjimkou jsou však právě lázně ležící vně pevnosti, dnes známé jako Wall Castle. Hlavní význam této památky spočívá podobně jako v případě Leicesteru a jeho Jewry Wall ve výšce, do jaké se původní stěny zachovaly. I když se většina původního komplexu přímého typu dnes ukrývá pod zemí, pozůstatky stěn <i>apodyteria</i> a <i>frigidaria</i> se zřetelnými průchody, okenními otvory a výklenky ve zdech jsou více než impozantní. Podobně jako u Jewry Wall, i zde je největším přínosem pro studium římských památek možnost náhledu do struktury zdiva a typu používaných stavebních materiálů. Pro studium této instituce z hlediska technologického zabezpečení jsou lázně v Ravenglass nepřínosné.</p>	

3.1.24		
Název lokality:	Ribchester (Lancashire)	4
Latinský název:	<i>Bremetennacum</i>	
Typ:	římská pevnost, <i>vicus</i>	
Správa:	Ribchester Roman Museum	
Přístup:	duben–říjen, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>První pevnost byla v této lokalitě vybudována již v 70. letech n. l., avšak svou kamennou podobu dostala až v polovině</p>		

století následujícího. Ve stejném období byly vybudovány na severozápad od pevnosti vnější lázně, jejichž část je v dnešní době ukrytá pod zemí. Jednalo se o jednoduché zařízení přímého typu s poměrně rozlehlými místnostmi. Kryté *preafurnium* obsahovalo tři topeniště, jedno pro *caldarium*, druhé pro *tepidarium* a třetí pro *laconicum*, jehož kruhový půdorys včetně na některých místech dochovaných stěn je dodnes velmi dobře zřetelný. Na místě původního *hypocausta* je dnes už pouze štěrk, lázeňství je však věnována část expozice v blízkém muzeu.

3.1.25		
Název lokality:	Richborough (Kent)	3
Latinský název:	<i>Rutupiae</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	březen–říjen, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
Popis:	<p>Richborough, Římany nazývané jako <i>Rutupiae</i>, je předpokládaným místem vylodění římských legií na počátku Claudiovy invaze v roce 43 n. l. Jednalo se o velmi významný přístav, který fungoval jako hlavní zásobovací centrum pro celou jihovýchodní Anglii už od samého počátku existence provincie <i>Britannia</i>. První dřevěné stavby byly již v 1. stol. n. l. nahrazeny kamennými, v druhém století se původní pevnost rozrostla na jedno z největších civilních a obchodních center v provincii, s četnými chrámy i amfiteátre. Zhruba mezi lety 277–285 n. l. zde byla vybudována nová pevnost, která byla začleněna do systému pevností, které měly chránit takzvané Saské pobřeží před nájezdem pirátů. Pozůstatky právě proti-saské pevnosti je</p>	

dnes možno v této lokalitě navštívit. Její součástí byl i menší lázeňský objekt s trojicí za sebou řazených primárních místností, jejichž půdorysy jsou dnes jasně zřetelné. Snadno rozpoznatelné je i umístění polokruhového *alvea v caldarii* a obdélné studené nádrže ve *frigidarii*. V *tepidarii* je pak možno spatřit základy pilířků pod-podlahového vytápění, zřetelný je i zdroj tepla, tedy topeniště, které přiléhalo k severozápadní stěně *caldaria*. Žádná ze stěn budovy se nezachovala do větší výšky než několik centimetrů nad okolní terén.

3.1.26		
Název lokality:	Rockbourne (Hampshire)	2
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská vojenská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–září, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ (dva objekty)	
<p>Popis:</p> <p>K objevení bývalé římské pevnosti v blízkosti dnešního Rockbourne došlo v roce 1942, když se místní farmář rozhodl za pomoci lopaty pronásledovat fretku až na konec její nory, kde našel spoustu schránek od ústřic a nakonec i části mozaiky. Naleziště následně odkoupil nadšenec pro římské památky, A. T. Morley Hewitt, který zde prováděl každé léto amatérské výkopy po dobu 30 let, než od něj v roce 1978 památku odkoupila Hampshire County Council. Ta od následujícího roku iniciovala podrobný odborný průzkum tohoto naleziště. Na konci průzkumu byla většina nálezů opět zakryta zeminou, aby se zamezilo dalšímu chátrání památky. Původ zdejší pevnosti spadá již do 1. stol. n. l., kdy zde byla vybudována kamenná budova</p>		

obdélného tvaru. Zhruba v polovině století následujícího zde byly vystavěny další objekty včetně prvního ze dvou dnes přítomných lázeňských zařízení, označovaného vzhledem k umístění v rámci pevnosti jako lázně západní. Jednalo se o přímý typ s trojicí základních místností a přiléhajícím *laconicem*. Významným nálezem v oboru římského lázeňství jsou pilířky *hypocausta*, které byly zhotovené ze dvou obloukových střešních tašek (*imbrices*). Postavením dvou těchto k sobě otočených tašek vznikl dutý válec, jehož vnitřní část byla následně vyplněna betonem a završena čtvercovou dlaždicí. Takto zhotovené sloupky jsou dnes k vidění v prostoru původního *caldaria*, jež je jedinou odkrytou místností tohoto objektu, z ostatních jsou k vidění pouze základy obvodového zdiva. Dnešní podoba objektu však vznikla až ve 4. stol. n. l., kdy bylo celé západní křídlo farmy přebudováno a došlo i ke změnám ve složení lázeňských místností. V předchozím století představovaly hlavní lázeňský objekt lázně východní, vybudované na počátku 3. stol. n. l. Jednalo se o větší zařízení než lázně západní, i zde byly pilíře výhřevného systému konstruovány stejným způsobem jako v druhém komplexu. Výrazným rysem pak byly i dodnes zřetelné osmiúhelníkové koupací nádrže umístěné po jedné ve *frigidariu* a *caldariu*. Unikátní jsou též hnědo-bílé mozaiky s geometrickými motivy, které jsou dodnes velmi dobře dochované v bývalém *frigidariu* a *tepidariu*. V jižní části objektu se nacházelo vedle *apodyteria* i *laconicum*, obojí dnes patrné pouze v náznacích.

3.1.27		
Název lokality:	Verulamium (Hertfordshire)	3
Latinský název:	<i>Verulamium Catuvellorum</i>	
Typ:	<i>municipium</i>	

Správa:	English Heritage
Přístup:	duben–září, vstupné
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ
<p>Popis:</p> <p><i>Verulamium</i>, osídlení z doby římské, se dnes nachází jihozápadně od města St. Albans. Původní sídliště kmene Catuvellauni, <i>Verulamion</i>, zde existovalo již v době Caesarovy invaze, výsadní statut <i>municipia</i> však obdrželo až v roce 50 n. l. O deset let později bylo vzrůstající město vypáleno při Boudiccině povstání, krátce na to však bylo vybudováno nové vzkvétající město, které se ve 3. stol. n. l. stalo třetím největším městem římské Británie. Většina bývalého <i>municipia</i> zůstává dodnes skryta pod moderním parkem a zemědělskou půdou, k vidění jsou z pozůstatků města pouze hradby a divadlo, velký význam má však třetí dochovaná památka, kterou tvoří <i>tepidarium</i> s překrásně dochovanou mozaikou. Toto <i>tepidarium</i> bylo součástí lázeňského objektu vybudovaného na počátku 4. stol. n. l. v jižní části města, jeho část byla prozkoumána v roce 1930. Jedinečnost tohoto <i>tepidaria</i> spočívá vedle téměř kompletně dochované mozaiky převážně v jedinečné podobě <i>hypocausta</i>. <i>Suspensura</i> v <i>tepidariu</i> nebyla nesena obvyklými pilířky, ale vzduch byl rozváděn středovým průduchem z <i>praefurnia</i> dále do úhlopříčně vedených teplovzdušných kanálů. Dnes je <i>tepidarium</i> kryto moderní, samostatně stojící budovou ve Verulamium Park, četné nálezy z uskutečněných průzkumů a výklad k římskému lázeňství je možno shlédnout ve Verulamium Museum v St. Albans, jehož bohatá sbírka a komplexnost expozice je pro studium tematiky římské Británie velmi přínosná.</p>	

3.1.28		
Název lokality:	Wall (Staffordshire)	4
Latinský název:	<i>Letocetum</i>	
Typ:	římská vojenská pevnost, později <i>civitas</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný vstup	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>První lázeňské zařízení bylo vybudováno zhruba kolem roku 70 n. l. a sloužilo jednak místním vojákům, později však byly součástí <i>mansia</i>, tedy stanice určené pro cestující úřední osoby a poštovní kurýry. Kolem roku 130 n. l. ztratila pevnost svůj vojenský význam a byla přebudována na civilní osídlení – <i>civitas</i>. Součástí přestavby se staly i lázně, které byly přebudovány na zařízení sloužící všem obyvatelům, a jedná se o objekt, jehož pozůstatky může dnešní návštěvník spatřit. Jednalo se o typické lázeňské zařízení přímého typu s poměrně velkou studenou nádrží obdélného půdorysu při východní stěně <i>frigidaria</i>. Z ostatních dvou základních místností se zachovaly pouze základy, <i>hypocaustum</i> bylo z důvodu uchování památky po provedeném průzkumu opět zahrnuto zeminou.</p>		

3.1.29		
Název lokality:	Welwyn (Hertfordshire)	3
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	Welwyn Hatfield Museum Service	
Přístup:	leden–listopad, vstupné	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	

Popis:

Pozůstatky lázeňského objektu, jediné části předpokládané římské *villy*, které jsou dnes k vidění, jsou umístěny 9m pod zemským povrchem. Přístupné jsou tunelem vedoucím k památce, která je zastřešena ocelovou klenbou, nad níž dnes vede frekventovaná dálnice A1. Zde je možno navštívit jednoduchý lázeňský objekt přímého typu, vybudovaný ve 3. stol. n. l. pro obyvatele místní *villy*. Jedinečnou atmosféru v podzemí umístěné památky dotváří četné sádrové sochy ztvárňující římské návštěvníky lázní při různých částech koupacího rituálu nebo při jejich obhospodařování, velmi přínosné jsou též předměty uložené ve vitrínách umístěných při obvodu místnosti. Samotné pozůstatky těchto malých lázní jsou velmi dobře zachované. V polokruhovém bazénu ve *frigidariu* jsou umístěny kamenné dlaždice in situ, patrné jsou též pozůstatky *hypocausta* s *praefurniem*. Již méně zřetelné jsou pozůstatky oválného *alvea* v *caldariu*. Každá z místností je dobře označena a doplněna podrobnými informacemi na samostatně stojících panelech.

3.1.30		
Název lokality:	Witcombe (Gloucestershire)	3
Latinský název:	neznámý	
Typ:	římská <i>villa</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	volný vstup (do zastřešených částí lázní vstup pouze na vyžádání v Corinium Museum Cirencester)	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , přímý typ	
Popis:	Římská <i>villa</i> poblíž dnešního města Witcombe je jedním z největších objektů tohoto typu objevených v této oblasti. Jednalo	

se o rozsáhlé, na třech terasách vybudované seskupení budov, jejichž původ spadá už do 1. stol. n. l., avšak svou finální, dodnes patrnou podobu získaly až kolem roku 250 n. l. *Villa* se skládala z četných budov, obytnou rezidenci tvořilo východní třípatrové křídlo. To bylo spojeno krytým průchodem se samostatným křídlem severozápadním, které představovalo odpočinkovou část stavení. V této části *villy* se nacházelo *nymphaeum* zasvěcené vodním božstvům, neboť ve svahu nad *villou* se nacházelo několik významných přírodních pramenů, které zde uctívané vodní nymfy zřejmě měly střežit. Voda z nich zásobovala také poměrně rozsáhlé privátní lázně, umístěné v téže budově jako výše zmíněná svatyně. *Apodyterium* bylo ze dvou stran obemknuto latrínami o půdorysu ve tvaru písmene L. Z převlékárny bylo možno vstoupit do *frigidaria*, které obsahovalo dvě studené lázně, jednu s polokruhovým, druhou s obdélným půdorysem. Dle mého názoru nejvýznamnější nález z této lokality představují pozůstatky mozaiky s výjevem ryby a jiných vodních stvoření, která pokrývala právě podlahu ve *frigidariu* a je dnes k vidění pouze v normálně nepřístupných částech komplexu, kam se zájemce může podívat pouze s předchozím svolením Corinium Museum v Cirencesteru. Z *apodyteria* vedl úzký průchod do *tepidaria*, kde jsou dodnes patrné pozůstatky pilířů nesoucích *suspensuru*, a v jeho jihovýchodní části je možno detekovat pozůstatek obloukového výklenku, v němž bylo zřejmě umístěno umývadlo s teplou vodou. Přes druhé, menší tepidarium bylo možno vstoupit dále do *caldaria* vybaveného dvěma nádržemi, jednou obdélnou a druhou oválnou. V obdélné nádrži jsou dodnes patrné stupínky. Z jihozápadu pak byla umístěna dvě *praefurnia*, jedno samostatné, určené pro větší *tepidarium*, druhé pak vyhřívalo společně *caldarium* s menším *tepidarium*. Pozůstatky topeniště a teplovodu jsou dnes bohužel téměř nerozeznatelné.

3.1.31		
Název lokality:	Wroxeter (Shropshire)	1
Latinský název:	<i>Viroconium (Cornoviorum) / Uriconium</i>	
Typ:	římská vojenská legionářská pevnost později <i>civitas</i>	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	duben–listopad (prosinec–březen pouze víkendy, vstupné)	
Typ lázní:	<i>thermae</i>	

Popis:

Již v prvních letech římské invaze vznikla na místě dnešního Wroxeteru legionářská pevnost, která představovala základnu pro XIV. a později pro XX. legii. Kolem roku 88 n. l. římská posádka pevnost opustila a toto osídlení se dále vyvíjelo jako *civitas*. Město v následujících letech vzkvétalo, ve 3. stol. n. l. představovalo se svými 15000 obyvateli čtvrté největší osídlení v římské Británii.

Místní lázeňský komplex, vybudovaný ve 2. stol. n. l., představuje jednu z nejvýznamnějších památek z této etapy britských dějin a jedná se po *Aquae Sulis* o druhý největší nalezený lázeňský komplex v Británii. Jednalo se o rozsáhlé *thermae* se dvěma rozlehlými *caldarii* a *tepidarii*, které doplňovala tři *laconica* a jedno prostorné *frigidarium*. K rozličným odpočinkovým aktivitám sloužila i *basilca thermarum*, do které se vstupovalo z *frigidaria*. Zachovaný pozůstatek stěny mezi *frigidariem* a *basilicou* představuje největší dosud stojící část původní římské budovy v Anglii. Tato impozantní stěna v délce 29m se tyčí do výše asi 10m a je dnes známá pod názvem „the Old Work“. Její součástí je průchod mezi *frigidariem* a *basilicou*, okno a otvory, ve kterých byly původně upevněny trámy nesoucí střechu. Před stěnou je dnes možno spatřit celý „les“ sloupků *hypocausta*, v jihovýchodní části bývalé *palaestra* je možno

rozpoznat velké *natatio* s apsidovitými výklenky při jeho kratších stranách. O složitosti komplexu svědčí fakt, že bylo vyhříváno šesti samostatnými *praefurnii*, pozůstatky některých z nich jsou dnes stále dobře čitelné, stejně tak i kanály vedoucí teplo z těchto topenišť. Pro studium římských lázní v Británii jsou velmi přínosné detailní popisy jednotlivých částí, stejně tak i rozsáhlá expozice věnovaná lázním, umístěná v přilehlém muzeu.

3.1.32		
Název lokality:	York (North Yorkshire)	4
Latinský název:	<i>Colonia (Aurelia) Eboracensium / Eboracum</i>	
Typ:	<i>colonia</i> , římská vojenská legionářská pevnost	
Správa:	English Heritage	
Přístup:	bolný přístup	
Typ lázní:	<i>balnea</i> , zřejmě přímý typ	
<p>Popis:</p> <p>York představoval významné centrum římské Británie. První pevnost v <i>Eboracu</i> byla vybudována v roce 71 n. l. a sloužila jako základna pro IX. legii v bojích s místním kmenem Brigantů. Již od rané fáze existence pevnosti se při její jihovýchodní části začalo rozvíjet domorodé osídlení, závislé především na obchodu s minimálně pětitisícovým osazenstvem pevnosti. York navštívilo během jeho existence několik císařů a stal se výchozím bodem pro dobývání severních území ostrova. V roce 237 n. l. získalo město nejvyšší možný statut <i>colonia</i> s vlastní samosprávou složenou z vojenských veteránů. V tomto období se York stal hlavním centrem nově vzniklé části provincie <i>Britannia Inferior</i>, při dalším dělení provincie v roce 296 n. l. pak správním ústředím provincie <i>Britannia Secunda</i>. Důležitou roli sehrálo <i>Eboracum</i> v roce 306 n. l., kdy zde byl svolán císařem</p>		

Constantinus I. (Veliký).

Vzhledem k významu města by se v této lokalitě dala předpokládat přítomnost rozsáhlého lázeňského objektu, opak je ale pravdou, respektive žádné větší lázně nebyly dosud odkryty. Jedinou část lázní je dnes možno spatřit za skleněným panelem ve sklepení hostince Roman Bath Inn na St. Sampson's Square. Vzhledem k zástavbě byl odkryt pouze polokruhový *alveus* se zbytky *hypocausta* a dvěma souběžnými kanály vedoucími teplo z bývalého *caldaria*, dále je možno detekovat malou část *frigidaria*. Vzhledem k nedostatečnému archeologickému průzkumu není možno stanovit, o jaký typ lázní se jednalo. Na základě předpokládaného období jejich výstavby, která je odhadována na 4. stol. n. l., by se však mohlo jednat o přímý typ, neboť tento byl v této době nejčastěji budovaným typem. Tento fakt je však zatím pouze domněnkou.

3.2 Bath – nejvýznamnější římské lázně v Británii

Pozůstatky léčebných římských lázní v dnešním Bath, známém v římské době jako *Aquae Sulis*, jsou dnes považovány za jedno z nejlépe zachovaných římských lázeňských zařízení vůbec. Vzhledem ke své zachovalosti a četným unikátním a specifickým archeologickým nálezům představují jeden z nejdůležitějších zdrojů informací důležitých pro poznání funkce a významu této instituce.

3.2.1 *Aquae Sulis* – popis a význam

Jedinečnost římských lázní vybudovaných v této lokalitě lze spatřovat v mnoha aspektech. Místní lázeňský komplex se vyznačoval na Británii neobvykle velkými rozměry, které vyplývaly z jeho charakteru. Nejednalo se totiž o primárně sekulární instituci, jejímž účelem by byla hlavně funkce očištná a sociální, i když i s tímto cílem byly tyto lázně bezesporu využívány. Díky přítomnosti termálního pramene, které byly, jak již bylo výše zmíněno, dle Římanů osídleny různými božstvy, se jednalo převážně o centrum náboženské a léčebné.

Existence léčivého pramene tedy představovala základní předpoklad pro vznik a rozvoj posvátného léčebného centra v jeho okolí. Zde je nutno také zdůraznit, že přirozený ohřev vody pod zemským povrchem, v jehož důsledku se teplota vody z pramene pohybuje kolem teploty 46°C, eliminoval potřebu velmi nákladného umělého ohřevu vody. Díky svému dostatečnému průtoku¹²⁹ tak pramen dokázal bez problému zabezpečit teplou vodou četné bazény zdejších lázní, a tím de facto umožnit vznik lázeňského zařízení tak velkého rozsahu. Minerální složení vody z pramene,

¹²⁹ 13 l/s.

obohacené o 43 léčivých látek,¹³⁰ pak mělo za následek intenzivní zájem o toto centrum pro jeho léčivé účinky.

Na základě archeologických průzkumů lze s jistotou říci, že povědomí o prameni a jeho posvátném charakteru spadá daleko před britsko-římské období. Již keltský kmen Dobunnů, kteří v této oblasti působili před příchodem Římanů, přikládal prameni velkou váhu a pod vedením druidů uctíval místní božstvo, bohyni *Sul*, která střežila mlhami zahalené přírodní vřídlo v bažinatém, řekou Avon zaplavovaném kraji. S příchodem Římanů však pramen definitivně ztratil své přírodní vzezření a díky jejich technologickým a stavitelským znalostem došlo k jeho přetvoření do podoby v Británii do té doby nevídané.

Do oblasti dnešního města Bath se Římané dostali již v prvním roce Claudiovy invaze. Cunliffe předpokládá, že již v zimě roku 43 n. l. byla v lokalitě pozdějších *Aquae Sulis* umístěna první vojenská posádka v podobě jednotek z XX. legie, jejichž úkolem byla výstavba západní hranice nově vzniklé provincie.¹³¹ Posvátná tůňka jistě brzy zaujala pozornost invazivních jednotek, přesné datum počátku stavebních zásahů Římanů však zatím nebylo identifikováno. Lze se však domnívat, že výstavba lázní mohla být prostředkem upevnění římské moci v provincii po Boudiccině povstání.¹³² Nejspíše v tomto období bylo původní jezírko přebudováno na rezervoár nepravidelného kruhového tvaru o průměru zhruba 14m. Z kamene vybudované stěny nádrže, jejichž vrchní okraj byl v rovině se zemským povrchem, byly za účelem vodotěsnosti a s ní spojeným efektivnějším využitím vody obloženy olověnými, k sobě svařenými pláty.¹³³ Zásoby vody byly z rezervoáru odváděny přes přepad umístěný při jeho horním okraji.

¹³⁰ S největším obsahem sulfátů, Ca, Na, Cl.

¹³¹ B. Cunliffe: *Roman Bath Discovered*. Stroud 2000, 14.

¹³² B. Cunliffe: *Roman Bath Discovered*. Stroud 2000, 15–16.

¹³³ O velikosti cca 2,4x1,8m a síle 1cm. Detailní popis stavebních postupů viz Cunliffe 51–55.

Vedle důrazu na funkčnost byl při četných přestavbách brán zřetel i na zachování působivé posvátné atmosféry pramene, který byl v prvních desetiletích umístěn pod otevřeným nebem, ze severu k němu pak přiléhala budova raného lázeňského zařízení. Zřejmě za účelem zesílení mysteriózní atmosféry byl na konci 2. stol. n. l. pramen obestavěn a ukryt v budově¹³⁴ zakončené klenutou střechou. Jediný přístup do vzniklého vnitřního prostoru představovaly jednoduché dveře, umístěné ve středu severní zdi. Další inovací v tomto období, jež měla nejspíše též přispět ke zvýšení působivosti, bylo umístění sedmi podstavců pod vodní hladinu posvátného jezírka. Čtyři z nich nejspíše sloužily jako základny pro sochy, které vytvářely tajuplný efekt čtyř na hladině stojících postav, ze zbylých tří nejspíše vyrůstaly sloupy.¹³⁵

Právě na tomto místě bylo možno dostat se do těsné blízkosti zde sídlícího božstva, jež v případě *Aquae Sulis* reprezentovala původně keltská bohyně *Sulis*, nazývaná také *Sul* či *Sulevia*. Římané, kteří měli všeobecně velký respekt k božstvům, která uctívaly jimi podmaněné kultury, však preferovali předně vlastní pantheon, a zřejmě proto pak na základě podobnosti vlastností (schopnosti léčit, moudrosti, vojenské zaměření) našli ekvivalent *Sulis* v římské bohyni Minervě. Bohyně střežící pramen tak byla označována jako *Sulis Minerva*. Obě slova jsou v podstatě synonymní, a proto se na četných nálezích dedikovaných bohyni¹³⁶ setkáváme s formou jak jejího jednoslovného (*Sulis* či *Minerva*), tak dvouslovného označení.

Tomuto božstvu byl zasvěcen také chrám vybudovaný severně od pramene na kolonádou obehnaném prostranství.¹³⁷ Jednalo se o tetrastyl umístěný na podiu, jehož čtyři 8m vysoké

¹³⁴ O půdorysu 21,7x15m.

¹³⁵ Možný vzhled posvátného jezírka v tomto období viz příloha č. 33.

¹³⁶ Popis nálezů z posvátného jezírka viz 4.3.2.

¹³⁷ Nádvoří o velikosti 53x74m.

korintské sloupy nesly trojúhelníkový štít. Rekonstruovaná umělecká výzdoba tympanonu je názorným příkladem římské a domácí náboženské synkreze.¹³⁸

Víra v bohyni a její moc musela být v římské době velmi silná. Panuje také názor, že zde měli své „ordinace“ i empiričtí lékaři, kteří využívali účinků vod k léčbě revmatismu, anemie a kožních chorob. Četné nálezy amuletů z bronzu či slonoviny ztvárňujících ženské poprsí, které byly vhozeny do tůně jako úlitba bohyni, jsou považovány za doklad možné léčby neplodnosti či laktačních poruch.¹³⁹ Na dně posvátného pramene bylo nalezeno nepřeborné množství artefaktů potvrzujících sílu víry v *Sulis Minervu*, za nejzajímavější jsou obecně považovány cínové a olověné destičky, pomocí kterých se návštěvníci pokoušeli bohyni předat svá přání. Tyto skýtají, podobně jako vindolandské tabulky, možnost nahlédnout do života a poznat běžné starosti a povahy dávných návštěvníků. Tématem většiny nalezených žádostí jsou zaklínadla, neboť nesou žádosti o seslání zla na ty, kteří konkrétnímu žadateli nějakým způsobem (krádeží, nevěrou, přebráním milenky apod.) ublížili. Úsměvné jsou případy, kdy jsou tyto proklínací texty doplněny seznamy podezřelých, vytvořených nejspíše se záměrem ulehčit bohyni práci a urychlit tak vykonání trestu.¹⁴⁰

Získat si přízeň *Sulis Minervy* mohli návštěvníci též darem, který, stejně jako kovové destičky, vhodili do posvátného pramene.

¹³⁸ V minulosti došlo k objevu několika kamenných bloků tvořících tympanon a jejich složením se podařilo vytvořit jednu z nejpůsobivějších sochařských plastik římské Británie. V ústřední části umělecké výzdoby tympanonu se nachází kulatý, věnci zdobený štít, nesený dvěma okřídlenými bohyněmi Vítězství, stojícími na glóbech. Ze středu štítu vyhlíží hlava Gorgony, jež však má v tomto případě mužskou podobu a jedná se nejspíše o synkrezi Gorgony a některého z keltských bohů, soudě dle paprscitě vlajících vlasů snad boha Slunce. Ve spodní části jsou vytesány dvě helmice, jedna v podobě delfína, druhá pak ve tvaru sovy – oba živočichové jsou pokládáni za atributy bohyně Minervy. Římsy lemující tympanon jsou zdobeny především rostlinnými motivy.

¹³⁹ Dvorjetski 90.

¹⁴⁰ Vzhledem k podobnému stylu jazyka na všech destičkách se lze domnívat, že k sepsání žádostí bylo využíváno služeb formální řeči znalého odborníka. Rozdílnost v rukopisech naznačuje, že si však žadatelé nechávali sepsat pouze koncept, originál pak do olověné či cínové destičky, kterou následně hodili do pramene, vyryli sami.

Tak jako dnes my, i Římané vhadzovali do jezírka mince, kterých zde bylo nalezeno přes 15000. Mezi bohyni dedikované předměty patří také četné kovové nádoby, nejčastěji ručkou opatřené nádobky (*paterae*), určené spíše než k pití vody¹⁴¹ k vylévání vonných úliteb do pramene. Velmi ceněným nálezem z posvátného jezírka je bronzová rituální maska, nejspíše užívaná chrámovými kněžími při posvátných obřadech. Perforace v jejím okraji indikují, že byla připevněna na dřevěné desce, prohlubně na místě očí mohly být vyplněny drahými kameny. Známý symbol římských lázní v dnešním městě Bath reprezentuje bronzová, pozlacená hlava bohyně *Sulis Minervy*,¹⁴² jež byla nejspíše součástí kultovní sochy, pravděpodobně umístěné uvnitř výše popisovaného chrámu nebo na nádvoří před hlavním oltářem.

Hlavní lázeňské zařízení bylo vybudováno na jih od posvátného pramene. Jeho výstavba započala v 70. letech 1. stol. n. l. a v této rané fázi existence lázně sestávaly ze tří částí – rozlehlého *frigidaria*, souboru tří plaveckých bazénů a uměle vyhřívaných lázní. *Frigidarium* svou severní stěnou sousedilo v té době ještě s nezastřešeným posvátným jezírkem, na něž měl návštěvník lázní možnost pohlédnout ze tří oken umístěných v této severní zdi. Do středu místnosti zasahovaly dvě zrcadlové linie arkád, jež protínaly i celou východní část komplexu. Jižní část *frigidaria* pak byla opatřena nádrží, která byla určena ke koupeli ve studené vodě (*piscina*). Vstup do lázní se nacházel v jihozápadní části studené místnosti a vedl pravděpodobně z *apodyteria*, z něhož měl návštěvník možnost vstoupit do prostoru tvořeného pomocí *hypocausta* vytápěným *tepidarium* a *caldarium*.

Část komplexu vedoucí východně od *frigidaria* byla určena k plavání a tvořily ji tři navzájem oddělené bazény, jejichž velikost

¹⁴¹ Vnitřní podávání léčivé termální vody bylo využíváno již v době římské.

¹⁴² viz příloha č. 34.

i teplota v nich obsažené termální vody se s rostoucí vzdáleností od pramene snižovaly. Nejobdivovanějším z nich je, a nejspíše i v římské době byl, největší z bazénů, dnes nazývaný jako Great Bath, vyhloubený v podlaze haly o přibližných rozměrech 33x20m. Tento rozlehlý prostor byl předělen dvěma výše zmíněnými liniemi arkád, mezi nimiž se nacházel samotný bazén. Po stranách pak vedly ochozy (*ambulatoria*), v nichž byly zrcadlovitě umístěny vždy dvě apsidy obklopující obdélný výklenek. V těchto šesti zákoutích byly zřejmě instalovány lavičky, jež sloužily uživatelům lázní k odpočinku a kam se mohli posadit a sledovat dění v hale. Podlaha ochozů byla tvořena masivními, až 20cm silnými vápencovými kvádry, jejichž většina leží dnes na stejném místě, kam byly před necelými dvěma tisíciletími usazeny.

Hlavní dominantou haly, zabírající téměř celou její střední část, je bazén dnes známý jako Great Bath.¹⁴³ Snadnější přístup do bazénu umožňovaly čtyři stupně táhnoucí se podél celého jeho obvodu. Povrch nádrže, včetně dna a schodů, byl původně obložen (podobně jako rezervoár s posvátným pramenem) olověnými, 1–2cm silnými pláty o velikosti 3x1,5m, jež byly vzájemně spojeny svárem a vytvářely tak dokonale nepropustnou vrstvu pro vodu, která byla do bazénu přiváděna olověným potrubím ústícím při horním okraji severozápadního rohu Great Bath. Odtokový kanál byl vyhlouben uprostřed východní stěny nádrže a odváděl vodu postupně do dvou dalších bazénů.¹⁴⁴

Východní část, v níž byl umístěn nejmenší z bazénů, byla na počátku 2. stol. n. l. přetvořena v uměle vytápěné lázně, které se podobaly zařízení na západním konci objektu. Západní lázně byly v tomto období také značně přemodelovány, a protože nově vzniklý soubor místností překryl část *frigidaria* určenou ke

¹⁴³ O velikosti 22x8,8m a hloubce 1,5m.

¹⁴⁴ „Lucas Bath“ o rozměrech 13x6m a nejmenšího o velikosti 12x4,5m, jejichž povrch byl také opatřen nepropustnou olověnou vrstvou.

koupelím, byla chladná místnost za tímto účelem opatřena novým vybavením, jež mělo podobu 1,2m hluboké kruhové nádrže o průměru zhruba 9m a sloužilo jako chladná lázeň jak pro potní lázeň, tak pro klasický římský kopací rituál. Přelom 2. a 3. stol. n. l. byl pro lázeňský objekt významný především z důvodu kompletní výměny střechy. Její větší hmotnost si vyžádala i další změny, především ve formě zesílení hlavních nosných částí, tedy výše jmenovaných dvou linií arkád, na nichž byla ústřední střecha usazena, nutné však bylo i celkové zpevnění vnějších zdí objektu. Klenba střechy byla vyrobena z maltou spojených dutých cihel, její koncové oblouky, zakončené lunetami, pak byly ponechány otevřené, což umožňovalo únik páry.

Svou finální podobu získal lázeňský komplex v *Aquae Sulis* v průběhu 4. stol. n. l. K výrazným změnám došlo především v uspořádání východních lázní, kde bylo přistoupeno k demolici původního *caldaria* a *tepidaria*. Ty byly nahrazeny novými místnostmi se stejnou funkcí, avšak větší velikostí. Vzniklé *caldarium* bylo v severní části vybaveno párem polokruhových lázní, jejichž dna byla dekorována jednoduchou mozaikou. Mezi vanami procházel průduch z hlavního *praefurnia*, jež ohřívalo nejen vzduch pro *hypocaustum*, ale i vodu pro *alvea*. Další lázeň s léčivou vodou byla zřízena v severním výklenku naproti Lucas Bath, její oddělení zdí umožňovalo vstup pouze ze severního *ambulatoria*. Účelem této reorganizace na počátku 4. stol. n. l. tak bylo především zvýšení počtu menších van, v nichž na sebe návštěvníci nechávali působit léčivé síly termální vody, a to tak, že v ní seděli ponořeni až po krk.

Během čtyř století tak nad původním přírodním jezírkem vyrostl nejrozsáhlejší římský lázeňský komplex v severní Evropě, který svými proslavenými léčivými schopnostmi lákal i návštěvníky ze vzdáleného kontinentu. Toto se však změnilo s narůstající nestabilitou v provincii na konci 4. stol. n. l. Tato situace společně se

skutečností, že ve stejné době docházelo k četným záplavám způsobených řekou Avon, měly za následek stále náročnější zajištění chodu složitého komplexu, jehož okolí se díky přirozeným změnám v říčním systému začalo opět přeměňovat v bažinu. I přes tyto komplikace však voda nepřestala lázněmi proudit a pozůstatky těchto fascinujících lázní lákají návštěvníky dodnes.

3.2.2 *Aquae Sulis* dnes

I když se dnešní pozůstatky lázní od své původní podoby značně liší, představují *Aquae Sulis* nejkompaktnější římské lázeňské zařízení, které je dnes možno na území Británie navštívit. Lázně jsou bohatým zdrojem informací důležitých pro poznání mnoha aspektů římského lázeňství, stavitelstvím počínaje a běžnými starostmi dávných Římanů konče. Na rozdíl od výše popsaných menších lázeňských objektů, pouze zde stále proudí voda, a to dokonce původním římským, 2000 let starým vodovodním systémem, kterým jsou i dnes naplňovány původní bazény a koupací nádrže. Přítomnost vody celkově dokresluje atmosféru v objektu a podněcuje fantazii k výpravám do minulosti.

Dnešní zájemce o prohlídku lázní se sem dostává z nádvoří, jehož dominantu tvoří Bath Abbey. Ve vstupní hale si je možno po zaplacení poplatku zapůjčit informační audio-zařízení, které poskytuje detailní informace o jednotlivých částech památky. Z této haly je návštěvník veden chodbou k hornímu ochozu nejznámější a nejimpozantnější části římských lázní, kterou představuje největší z bazénů, známý dnes jako Great Bath.¹⁴⁵ Tato vodní nádrž je umístěna pod širým nebem, neboť z původního zastřešení se zachoval pouze fragment, jenž je možno spatřit při jednom z okrajů samotného bazénu. Sochy římských císařů, které lemují zmíněný

¹⁴⁵ viz příloha č. 35.

ochoz, nejsou z doby římské, ale z poloviny 19. století. V okolí bazénu je možné se projít po původním dláždění s patrným původním přívodním kanálem, okusit teplotu vody v něm a detailně prozkoumat původní olověné potrubí, jež přivádělo vodu do východních lázní.

Z tohoto prostoru vedou vchody jak do západního, tak do východního lázeňského křídla, jež se obě zachovala ve výborném stavu. Učinit si představu o původním vzezření jednotlivých částí je možno prostřednictvím počítačových animací promítaných na četných obrazovkách, skvěle zachovaný je i teplovodní systém. Velmi působivá je kruhová nádrž v bývalém *frigidariu* lázní západních, se dnem pokrytým novodobými mincemi.

Ze západních lázní pokračuje prohlídka dále kolem posvátného pramene, na který je možno pohlédnout, stejně jako před stovkami let, ze tří oken bývalého *frigidaria*. Oku dnešního návštěvníka se však skýtá pohled jiný. Po původních sochách už nezbylo nad hladinou jezírka nic, navíc je obklopen stěnami staveb vybudovaných v 18. stol. V jedné z těchto budov se nachází tzv. Pump Room, místnost otevřená v roce 1706, ve které britská smetánka popíjela termální vodu,¹⁴⁶ pořádala bankety a provozovala další společenské aktivity. Náznaky vystupujícího tetrastylu na severní zdi Pump Room naznačují, že tato budova byla vystavěna právě na místě bývalého chrámu.

V podzemí se pod novodobou zástavbou nachází v místě bývalého prostranství před chrámem moderní muzeum. Na tomto místě může návštěvník shlédnout i originál výše popsaného fragmentu trojúhelníkového čela chrámu. Ze zachovaných předmětů stojí za zmínku také četné překrásně zdobené gemy z prstenů a jiných šperků, jakožto i šperky samotné, dále pak mince, nádoby,

¹⁴⁶ Popíjení lázeňské vody bylo znovu šířeji doporučováno lékaři od konce 17. stol. a brzy se stalo velkým trendem.

výše popsané destičky s kletbami a mnohé další předměty. Působivým prvkem je i zde umístěná, skvěle zachovaná a stále využívaná původní propust', která odvádí přebytečnou vodu z pramene do moderního, luxusního lázeňského zařízení, jež se nachází v těsné blízkosti původního římského komplexu.

Toto moderní wellness centrum, Thermae Bath Spa,¹⁴⁷ je jediným zařízením v Británii, kde je možno plavat v termálních bazénech.¹⁴⁸ Moderní centrum otevřené v roce 2003¹⁴⁹ nabízí celkem tři bazény, největší z nich je umístěný na střeše nové lázeňské budovy, odkud je nádherný výhled do okolí.¹⁵⁰ Dnešní lázeňští hosté zde mohou také využít masáží a různých procedur, parních místností, občerstvit se v některé z restaurací, relaxovat či se pobavit s přáteli – stejně jako dávní Římané.

3.3 Charakteristické rysy římských lázní v Británii

Je-li úkolem této podkapitoly shrnout a zhodnotit vyzorované charakteristické znaky římských lázeňských komplexů vybudovaných v provincii *Britannia*, je potřeba pohlédnout na tuto problematiku jak z pohledu římského, tak z britského, neboť oba tyto faktory podobu lázní zásadně ovlivnily.

Jak z výše uvedených popisů lázeňských komplexů vyplývá, byly v Británii budovány převážně tři typy zařízení: veřejné lázně uvnitř či vně vojenských pevností, menší soukromé lázně jako součásti římských vil a lázně s náboženským a léčebným charakterem.

U výstavby lázní vojenských, které sloužily osazenstvu pevností a někdy též obyvatelům přilehlých domorodých osad, hrála

¹⁴⁷ viz URL: <<http://www.thermaebathspa.com/>> [cit. 2012-5-7].

¹⁴⁸ I když se termální prameny vyskytují i v jiných částech Británie, pouze pramen v Bath má dostatečnou sílu, které je schopna zabezpečit dostatečný průtok vody v bazénech.

¹⁴⁹ Vzniklo jako výsledek přebudování stávajícího zařízení, uzavřeného od roku 1978.

¹⁵⁰ viz příloha č. 36.

hlavní úlohu římská armáda. Římské vojsko, jež s sebou přivedlo i architekty, se též postaralo o jejich výstavbu a již z tohoto pohledu lze vysledovat jistou odlišnost. Zdá se, že u četných staveb se stavitelé potýkali po celou dobu jejich existence s problémy, nejčastěji však s jejich stabilitou.¹⁵¹ Příčinou bylo dle Bedoyèra spěšné, nekvalitní naplánování projektu, což podle něj souviselo se špatnou kvalitou architektů, kteří byli do nebezpečné provincie posláni a pro něž byla typická metoda pokusu a omylu.¹⁵² Tyto lázně byly spravovány samotnými vojáky, vrchní dohled nad nimi pak měl velitel pevnosti. Jejich velikost a celkové vzezření záviselo na velikosti vojenské posádky, jednalo se tedy převážně o jednoduchá zařízení přímého typu, u základen určených pro celou legii, které často přerostly v *civitas*, pak nalézáme i větší *thermae* (Caerleon, Wroxeter, Leicester).

Na rozdíl od veřejných lázní vojenských, začátek jejich výstavby spadá povětšinou do 1. stol. n. l., u severnějších pevností pak do 1. pol. 2. stol., soukromé lázně při římských vilách byly ve větším množství konstruovány až ve 2. a 3. stol. Tyto objekty, které sloužily buď římským aristokratům či romanizované domácí šlechtě,¹⁵³ byly budovány z popudu a na náklady jejich majitelů, plánovány pak byly jimi najatými architekty. Z dnes viditelných nálezů lze vypožorovat, že místnosti v těchto zařízeních byly mnohem více dekorovány, dokladem tohoto jsou převážně nákladné a dodnes velmi impozantní mozaiky. I zde se jednalo nejčastěji o jednodušší zařízení přímého typu, spravované nejspíše některým z propuštěnců pána domu.

Posledním typem je pak jedinečná nábožensko-léčebná enkláva v dnešním Bath, náboženský charakter lze však také spatřit

¹⁵¹ Např. severní stěna v komplexu v *Aquae Sulis* byla neustále opravována a posilována, u lázeňských komplexů ve Vindolandě byly některé základní prvky (*apodyterium*, *vestibulum*) připojovány až dodatečně, apod.

¹⁵² G. Bedoyère: *The Buildings of Roman Britain*. Stroud 2001, 19.

¹⁵³ Komu přesně je ve většině případů velmi těžké určit.

v chrámovém komplexu v dnešním Lydney, kde však chybí termální pramen. Na obou místech vyrostly rozsáhlé lázeňské komplexy se sofistikovaným technologickým zabezpečením, které byly otevřené široké veřejnosti. Lázně v Bath, stejně jako v římské době, dnes představují jediný komplex s bazény obsahujícími termální vodu.

Obecně lze říci, že kromě výjimek (Bath, Leicester, Wroxeter, Ravenglass, Vindolanda, Chesters) se z původních budov lázeňských komplexů zachovaly pouze zbytky dosahující v lepším případě několik desítek centimetrů nad zem. Důvodem tohoto byla jednak erozivní činnost, výraznější podíl na destrukci však měl lidský faktor, přesněji potřeba stavebního kamene pro jiné pozdější stavby. Kvůli této potřebě byla většina ze zachovalých částí staveb rozebrána a kameny použity na výstavbu jiných objektů či opěrných zídek. Z těchto staveb se tak dochovaly převážně části, které byly již v římské době umístěny pod podlahou, tedy systém *hypocausta*, jehož pilířky byly v Británii nejčastěji budovány z na sebe navršených cihlových kachlů. Některé z nálezů tohoto systému v Británii však odhalily další způsoby výstavby těchto nosných sloupků (Vindolanda, Lullingstone, Rockbourne) a staly se tak cenným příkladem pro poznání římských stavebních technik.

Výskyt dalších architektonických prvků, jež byly rozdílné od lázní konstruovaných v jiných provinciích či v samotné Itálii, byl též podmíněn charakterem počasí v Británii, jež bylo evidentně podobně jako dnes „anglické“, tedy vlhké, větrné a chladné. Na rozdíl od lázní situovaných v oblastech s mírnějším klimatem, u kterých bylo *hypocaustem* vytápěno pouze *caldarium* a *tepidarium*, byla v případě Británie vytápěna u *thermae* i *apodyteria* (Caerleon), v případě *balneí* byla konstruována jednodušší výtopná zařízení v podobě podpodlažního kanálu (Vindolanda). Lze se též domnívat, že chladné a větrné podnebí mohlo mít vliv na architektonické vzezření též z hlediska množství zabudovaných oken, jejichž počet se římští

stavitelé snad pokoušeli redukovat. Tento názor je však pouze hypotézou, neboť dnešní chabé pozůstatky lázeňských komplexů neumožňují pozici oken určit. Stejně tak není možno prokázat domněnku Bedoyèra, již uvádí v části své publikace zaměřené na střešní konstrukce, kde tvrdí, že i zděná zastřešení nemohla dlouho odolávat erozivním účinkům britského podnebí a jako řešení udává možnost budování druhotných dřevěných konstrukcí, které snad tvořily ochranu pro zděnou střechu objektu umístěnou pod nimi.¹⁵⁴

Charakteristické znaky si v Británii budované římské lázně získávaly i v pozdějších staletích, kdy došlo často jen díky náhodám k jejich objevení a svá specifika si nesou i v dnešní době. Zde je potřeba velmi kladně zhodnotit práci institucí a dobrovolníků spravujících tyto památky, díky nimž lázně v posledních letech znovu ožívají a díky jejichž pilné práci a snaze zvyšovat národní povědomí a úctu ke svému historickému dědictví jsou mnohé z nich přístupné dnešním zájemcům o tuto problematiku. Na závěr je též potřeba ocenit přístup britských občanů ke své minulosti, díky němuž byli často sami ochotni vzdát se svých developerských či jiných stavebních zájmů a ponechat památky ke zhlédnutí i pro příští generace.

3.4 Správa římských památek v Británii

Velká Británie je od roku 1992 součástí Evropské úmluvy o ochraně archeologického dědictví, známé pod zkráceným názvem Maltská úmluva.¹⁵⁵ Stejně jako ostatní zúčastněné země, také Velká Británie se podpisem této smlouvy zavázala k povinnosti chránit své archeologické památky zákonem. Legislativní ochrana historických památek má však ve Velké Británii svůj počátek již v roce 1882, od

¹⁵⁴ G. Bedoyère: *The Buildings of Roman Britain*. Stroud 2001, 107.

¹⁵⁵ V zahraničí více známá jako Valettská úmluva (Valetta Convention). Plné znění viz URL: <<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/143.htm>> [cit. 2012-5-5].

této doby bylo vydáno v tomto směru mnoho zákonů, jež by si vzhledem ke svému rozsahu zasloužily samostatné pojednání. Dnes nejdůležitější je však zákon Ancient Monuments and Archaeological Areas Act (AMAAA)¹⁵⁶ z roku 1979, který vložil svrchovanou správu těchto památek do rukou Ministra kultury, médií a sportu (Department for Culture, Media and Sport – DCMS) a uzákonil jejich ochranu proti neautorizovaným zásahům. Poradním a výkonným orgánem ministra jsou četné organizace, jejichž hierarchie, struktura a pravomoci jsou velmi složité. Obecně lze však říci, že v závislosti na územním rozdělení Velké Británie lze rozlišit tři nejdůležitější správní organizace.

Jednou z nich je English Heritage,¹⁵⁷ oficiálně nazývaná Historic Building and Monuments Commission for England, která představuje britskou kulturní neziskovou organizaci, jež pečuje o architektonické prostředí na území Anglie. Organizace byla založena zákonem National Heritage Act v roce 1983, kterým převzala do své péče památky dosud spravované příslušnými ministerstvy britské vlády. Je z větší části financována z vládního rozpočtu, přesněji Ministerstvem pro kulturu, média a sport. Vzhledem k neustále se snižujícím státním dotacím tvoří nezastupitelnou část příjmů členské příspěvky, vstupné do památkových objektů, pronájmy objektů pro rekreační účely, sponzorské dary apod.

Nejdůležitější úlohou English Heritage je správa více než 400 významných historických a archeologických lokalit.¹⁵⁸ Věnuje se též konzervaci, registraci a ochraně historického prostředí a spravuje veřejný archiv (National Monuments Record). Ochrana a zhodnocování kulturně historického prostředí, zpřístupňování

¹⁵⁶ Plné znění viz URL: <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/46/contents>> [cit. 2012-5-5].

¹⁵⁷ viz URL: <<http://www.english-heritage.org.uk/>> [cit. 2012-5-5].

¹⁵⁸ Jejich databáze (The National Heritage List for England – NHLE) viz URL: <<http://www.english-heritage.org.uk/professional/protection/process/national-heritage-list-for-england/>> [cit. 2012-5-5].

kulturně historického dědictví široké veřejnosti a zvyšování všeobecné úrovně porozumění minulosti jsou hlavními úkoly této organizace.

Zájem o památky spravované touto významnou institucí a historické památky všeobecně je v Anglii značný. Podle výroční zprávy navštívilo v sezóně 2010/2011 všechny památky English Heritage, které jsou obsluhované personálem, dohromady 5,2 milionů návštěvníků.¹⁵⁹ Veřejnost má také možnost stát se členy English Heritage,¹⁶⁰ za což získají mimo jiné volný vstup do objektů spravovaných touto organizací. Počet členů se v sezóně 2010/2011 vyšplhal na rekordních 997000.¹⁶¹ Tito sice nemohou přímo hlasovat o rozhodnutích organizace, ale jsou vyzýváni k tomu, aby vyjadřovali své názory na související události. K těmto názorům pak výkonná rada při svých rozhodnutích přihlíží.

English Heritage organizuje řadu významných projektů. Jedním z těch aktuálních je projekt Images of England,¹⁶² jehož cílem je vytvoření volně dostupné online-databáze všech registrovaných památek v Anglii. Každý záznam v databázi obsahuje reprezentativní fotografii a popis budovy z pera odborníka v příslušném oboru.

Další z velmi záslužných činností organizace je její pedagogické působení a výchova ke vztahu ke kulturně historickému dědictví. Tato činnost představuje jednu z priorit už od jejího založení v roce 1983. V prvním desetiletí se pozornost soustředila zejména na podporu formálního vzdělávání (např. kurzy pro učitele, metodické publikace), od konce 90. let se do centra zájmu dostává vzdělávání neformální (např. průvodci v dobových kostýmech,

¹⁵⁹URL:<<http://www.english-heritage.org.uk/content/publications/docs/annual-reportandaccount-10-11.pdf>> [cit. 2012-4-28].

¹⁶⁰ Minimální členský poplatek pro rok 2012 je £47/dospělá osoba/rok.

¹⁶¹URL:<<http://www.english-heritage.org.uk/content/publications/docs/annual-report-andaccount-10-11.pdf>> [cit. 2012-4-28].

¹⁶² viz URL: <<http://www.imagesofengland.org.uk/>> [cit. 2012-4-25].

rekonstrukce bitev a významných historických událostí, soutěže pro rodinné návštěvníky, dokumentární pořady v médiích i na webových stránkách). V jistém smyslu však lze pedagogický rozměr nalézt v základu dlouhodobé strategie organizace, vedené na základě cyklického motto „porozumění – úcta – péče – potěšení – porozumění“. Na základě porozumění (understanding) si lidé historického prostředí váží. Pokud si lidé historického prostředí váží (valuing), chtějí se o něj starat. Péče (caring) o historické prostředí napomáhá potěšení z něj. Pokud se lidem v historickém prostředí líbí (enjoying), chtějí mu porozumět. Z rostoucího počtu členů, návštěvníků a zájmu o památky obecně je evidentní, že je tato strategie velmi efektivní.

Ekvivalentem výše popsané organizace ve Walesu je Cadw,¹⁶³ založená v roce 1984, která je zodpovědná velšské vládě (Housing, Regeneration and Heritage Department). Vykazuje podobné činnosti jako English Heritage: spravuje 127 významných historických objektů,¹⁶⁴ zpřístupňuje je široké veřejnosti a stará se o jejich propagaci. Velký důraz je též kladen na zvyšování povědomí o minulosti prostřednictvím různorodých vzdělávacích aktivit. Většina z lokalit je volně přístupná, na třiceti nejvýznamnějších je vybíráno vstupné a jsou obsluhovány personálem. I Cadw nabízí možnost členství. Za členský poplatek¹⁶⁵ je možno získat různé výhody v podobě volných nebo zlevněných vstupů, slev na publikace aj. Správu historických památek ve Skotsku má pak na starosti organizace Historic Scotland,¹⁶⁶ založená v roce 1991 a řízená skotskou vládou (Scottish Executive Education Department).

Vedle těchto vládou řízených organizací se ve Velké Británii nachází nepřeborné množství dalších institucí spravujících

¹⁶³ viz URL: <<http://cadw.wales.gov.uk/>> [cit. 2012-4-25]. Název v překladu z velštiny znamená „chránit“.

¹⁶⁴ Jejich databáze viz URL: <<http://www.coflein.gov.uk/>> [cit. 2012-4-15].

¹⁶⁵ Jeho výše činí pro rok 2012 £36.70/dospělý/rok.

¹⁶⁶ URL: <<http://www.historic-scotland.gov.uk/>> [cit. 2012-4-18].

archeologické památky. Za zmínku stojí především dárcovská organizace The National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty,¹⁶⁷ obecně nazývaná jako National Trust, fungující již od roku 1894 a mající pod svou správou vedle jiných i četné památky římské. Ve svých aktivitách se v mnoha směrech překrývá s English Heritage a působí kromě Skotska ve všech zemích Spojeného království. Alternativou ve Skotsku je nezávislá National Trust for Scotland.

Obecně lze zhodnotit správu římských památek v Británii velmi pozitivně. Většina lokalit je velmi dobře obhospodařována a zájemce o poznání historie má díky těmto institucím a jejich péči o historické dědictví úžasně možnosti k jejímu hlubšímu poznání.

¹⁶⁷ URL: <<http://www.nationaltrust.org.uk/>> [cit. 2012-4-16].

Závěr

Římské lázně zastupují jeden z typických a dodnes obdivovaných aspektů starověké římské antické kultury. Návštěva lázní představovala v římském světě hluboce zakořeněnou společenskou a kulturní zvyklost, a význam koupelí tak sahal daleko za hranice jejich hygienické funkce. Díky této těsné spojitosti lázní s každodenním životem dávných Římanů tak římské lázeňství expandovalo do všech koutů tehdejšího impéria a stalo se jedním z hlavních prostředků procesu romanizace na nově získaných územích. Jedním z těchto území byla mezi lety 43–407 n. l. provincie *Britannia*, rozkládající se na rozsáhlém území dnešní Velké Británie. Představení této provincie, předně popis zde budovaných, dnes přístupných lázeňských zařízení, bylo hlavním cílem předkládané práce.

Záměrem první kapitoly, věnované římskému působení na britském území a jeho důsledkům, bylo prokázat, že se nejednalo pouze o okrajové území římské říše, ale že i tento vzdálený, pro Římany tajuplný ostrov, sehrál v dějinách antického Říma velmi významnou roli. Jasným dokladem tohoto jsou společně s početností zde umístěného vojska zmiňovaná vojenská tažení pod vedením slavného Gaia Iulia Caesara a následně císaře Claudia, kteří vnímali dobytí Británie jako symbol udatnosti a s ní spojené prestiže. Za stejně významný je možno považovat fakt, že právě v provincii *Britannia* Římané vybudovali jednu z největších staveb starověku, Hadrianův val, který měl zabezpečit mír v provincii a umožnit tak Římanům plně využívat její nerostné bohatství. Vedle Hadrianova valu rozvinuli Římané v provincii četné další stavební aktivity. Mnoho dnešních měst tak leží na místech, kde je Římané založili a dnešní silnice kopírují v mnoha případech staré římské cesty. Cílem úvodní

části tak bylo především osvětlit kdy, jakým způsobem a do jakého prostředí bylo římské lázeňství do Británie importováno.

Mým úmyslem v druhé kapitole bylo stručně nastínit vznik a vývoj římského lázeňství. Zabýváje se jeho původem a raným vývojem, detekovala jsem dva vlivy, které sehrály významnou roli při formování římské lázeňské tradice, a to vliv řecký a domácí. V následujících podkapitolách jsem se snažila vystihnout obecné charakteristické znaky římských lázeňských objektů. Popisem architektury, technologického a praktického zabezpečení a sociálního významu lázní jsem se snažila ukázat, o jak sofistikovaná a důmyslná zařízení se jednalo a podložit tak mé přesvědčení o vyspělosti a sofistikovanosti této obdivuhodné dávné antické kultury. Tento oddíl byl též vytvořen se záměrem poskytnout základ pro poznání terminologie spojené s římským lázeňstvím, která je hojně využívána ve stěžejní části práce.

V posledním, nejobsáhlejší oddíle, jsem se soustředila na dnes viditelné římské lázeňské komplexy vybudované na britském území. Při popisu celkem 34 jednotlivých objektů jsem se zaměřila jednak na jejich historii, především však na jejich dnešní stopy v britské kultuře a význam pro celkové poznání této instituce. Při popisu asi poloviny z nich jsem díky osobní návštěvě četných památek vycházela z vlastní zkušenosti. Poznatky zjištěné při studiu popisovaných lokalit jsem se pokusila shrnout v samostatné podkapitole, zaměřené na charakteristické znaky britsko-římských lázeňských zařízení. Výsledkem je například zjištění, že při formování podoby těchto zařízení sehrála svou roli vedle Římanů samotná Británie, převážně její specifické klima, jež u některých objektů přispělo například k zakomponování výtopného zařízení do běžně nevyhříváných místností. Z popisů lázeňských komplexů též vyplynulo, že v nejsevernější římské provincii byly budovány převážně tři typy zařízení: veřejné lázně uvnitř či vně vojenských

pevností, sloužící mimo jiné převážně potřebám římského vojska, dále pak menší soukromé lázně jako součásti římských vil a v neposlední řadě lázně s náboženským a léčebným charakterem. Léčebným lázním v Bath byla v práci vzhledem k jejich významu, k jejich dodnes zachované původní funkci a vzhledem k faktu, že se jedná o nejzachovalejší římské lázně v severní Evropě, věnovaná samostatná část práce. Za další specifikum lázeňských zařízení považuji také způsob, jakým je v dnešní době o tyto památky pečováno. Tuto problematiku jsem se pokusila stručně zhodnotit v závěrečné části tohoto pojednání.

Závěrem bych chtěla dodat, že studium římských lázeňských komplexů považuji za ideální prostředek k poznání četných aspektů této unikátní starověké civilizace, která svou existencí zásadně ovlivnila běh dějin i mnoha vzdálených zemí a národů. Británie je bezesporu jednou z nich.

Resume

The primary focus of the work *Roman Baths in Britain and their Traces in Contemporary British Culture* are Roman baths that were built in Great Britain during the Roman occupation between 43 and 407 AD. The opening chapter of the work offers general information on Roman Britain, with respect to its history and the main results of Roman presence in the former Roman province *Britannia*. The aim of the following chapter is to offer general information on Roman baths: their origin, development and specific features. These pieces of information are used in the essential part of the work that tries to describe all the sites in Britain which are accessible and have Roman baths displayed in some way. There is a special focus on the description of today's appearance and the level of preservation of the baths in particular sites. Another objective of the work is an attempt to reveal individual typical features of these baths and to identify the factors that formed them.

Tacitus' *Agricola* and *Annales* were used as primary sources, as for the secondary sources, it is to name Peter Salway's *The Oxford Illustrated History of Roman Britain* and Inge Nielsen's *Thermae et Balnea – The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*.

Anotace

Příjmení a jméno autora:	Hamplová Eva
Název katedry a fakulty:	Katedra anglistiky a amerikanistiky Filozofická fakulta
Název diplomové práce:	Římské lázeňství v Británii a jeho stopy v současné britské kultuře
Vedoucí práce:	Mgr. Pavlína Flajšarová, Ph.D.
Počet znaků:	183 304
Počet příloh:	36
Počet titulů použité literatury:	43

Klíčová slova:

Dějiny Británie, Římská Británie, Římané v Británii, římské lázeňství, římské lázně v Británii, Bath, Bar Hill, Bearsden, Bignor, Binchester, Bothwellhaugh, Caerleon, Chedworth, Chesters, Chesterholme, Dorchester, Ebchester, Fishbourne, Hardknot, Housesteads, King's Weston, Lancaster, Leicester, Lydney, Lullingstone, Newport, North Leigh, Orpington, Ravenglass, Ribchester, Richborough, Rockbourne, Verulamium, Wall, Welwyn, Witcombe, Wroxeter, York, Aquae Sulis.

Charakteristika práce:

Hlavním tématem práce jsou římské lázně budované v Británii v době její římské okupace a jejich stopy v současné kultuře. Jejím cílem je poskytnutí základních informací o římské Británii a o obecné charakteristice římského lázeňství z pohledu historického, architektonického, technologického a sociálního. Stěžejní část práce představuje výčet a popis dnes přístupných římských lázeňských komplexů v Británii s detailnějším pohledem na římské lázně Aquae Sulis (Bath).

Summary

Author's name:	Hamplová Eva
Faculty:	Philosophical Faculty
Department:	Department of English and American Studies
Title:	Roman Baths in Britain and their Traces in Contemporary British Culture
Tutor:	Mgr. Pavlína Flajšarová, Ph.D.
Number of signs:	183 304
Number of illustrations:	36
Number of literary sources:	43

Key words:

British history, Roman Britain, Romans in Britain, Roman Baths, Roman Baths in Britain, Bath, Bar Hill, Bearsden, Bignor, Binchester, Bothwellhaugh, Caerleon, Chedworth, Chesters, Chesterholme, Dorchester, Ebchester, Fishbourne, Hardknot, Housesteads, King's Weston, Lancaster, Leicester, Lydney, Lullingstone, Newport, North Leigh, Orpington, Ravenglass, Ribchester, Richborough, Rockbourne, Verulamium, Wall, Welwyn, Witcombe, Wroxeter, York, Aquae Sulis.

Abstract:

The work focuses on Roman bath houses that were built in Britain during its Roman occupation. The author tries to describe briefly the history of Roman Britain with special focus on the consequences and the results of Roman presence in Britain. The following part deals with the origin, history and significance of Roman baths in general. The crucial section provides a list of all the sites in Britain which are accessible and have Roman baths displayed in some way.

Seznam pramenů a literatury

1. Bahník, V. a kol.: *Slovník antické kultury*. Praha 1974.
2. Bédoyère, G.: *The Buildings of Roman Britain*. Stroud 2001.
3. Bidwell, P. T.: *The Legionary Bath-house and Basilica and Forum at Exeter*. Exeter 1979.
4. Bird, S., Cunliffe, B.: *The Essential Roman Baths*. London 2006.
5. Birley, R.: *Vindolanda*. Greenhead 2006.
6. Birley, A.: *Vindolanda's Military Bath Houses*. Greenhead 2001.
7. Breeze, D.: *Hadrian's Wall*. London 2006.
8. Bullen, A.: *Bath*. Andover 2007.
9. Crow, J. G.: *Housesteads Roman Fort*. London 1989.
10. Cunliffe, B.: *Roman Bath Discovered*. Stroud 2000.
11. Dvorjetski, E.: *Leisure, Pleasure and Healing: Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean*. Boston 2007.
12. Hartley, E.: *Roman Life at the Yorkshire Museum*. York 1985.
13. Hembry, P.: *The English Spa 1560 – 1815: A Social History*. Cranbury 1990.
14. Hembry, P.: *British Spas from 1815 to the Present: A Social History*. Cranbury 1997.
15. Humphrey, J. W., Oleson, J. P., Sherwood, A. N.: *Greek and Roman Technology: A Sourcebook: Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents*. London 1998.
13. Johnson, J. S.: *Chesters Roman Fort*. London 1995.
14. Kenyon, K. M.: *Excavations at Jewry Wall Site, Leicester*. Leicester 1948.
15. Knight, J. K.: *Caerleon Roman Fortress*. Cardiff 2003.
16. Nash, E.: *Roman Towns*. New York 1944.
17. Nielsen, I.: *Thermae et Balnea – The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus 1993.

18. Pokorná, L.: *Římské lázeňství*. Olomouc 2005. (Seminární práce k souborné postupové zkoušce na Filozofické fakultě Univerzity Palackého na katedře klasické filologie.)
19. Ramm, H. G.: *Roman York*. York 2002.
20. Richmond, I. A.: *Roman Britain*. Harmondsworth 1963.
21. Rook, T.: *Roman Baths in Britain*. Risborough 1992.
22. Salway, P.: *The Oxford Illustrated History of Roman Britain*. Oxford 1993.
23. Sear, F.: *Roman Architecture*. London 1998.
24. Shotter, D.: *Roman Britain*. New York 2004.
25. Svoboda, L. a kol.: *Encyklopedie Antiky*. Praha 1973.
26. Yegül, F.: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York 1992.
27. Zienkiewicz, J. D.: *The Legionary Fortress Baths at Caerleon, Vol. 1. The Buildings*. Cardiff 1986.

Prameny

1. Seneca: *Výbor z listů Luciliovi*. Přel. B. Ryba. Praha 1969.
2. Vitruvius: *Deset knih o architektuře*. Přel. A. Otoupalík. Praha 1979.
3. Tacitus: *Život Iulia Agricoly*. Přel. A. Minařík, A. Hartmann a V. Bahník. Praha 1976.
4. Tacitus: *Letopisy*. Přel. A. Minařík, A. Hartmann. Praha 1975.

Internetové zdroje

1. <<http://cadw.wales.gov.uk/?lang=en>> (2012-5-8)
2. <<http://en.wikipedia.org/>> (2012-5-8)
3. <<http://litterae.phil.muni.cz/>> (2012-5-8)
4. <<http://maps.google.cz/maps?hl=cs&tab=wl>> (2012-5-7)

5. <<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/>> (2012-5-7)
6. <<http://www.culture.gov.uk/>> (2012-5-6)
7. <<http://www.english-heritage.org.uk/>> (2012-5-1)
8. <<http://www.nationaltrust.org.uk/>> (2012-5-6)
9. <<http://www.roman-britain.org/>> (2012-5-6)
10. <<http://www.romanbaths.co.uk/>> (2012-5-1)
11. <<http://www.thelatinlibrary.com/>> (2012-4-29)
12. <<http://www.thermaebathspa.com/>>(2012-5-1)

Seznam obrazových příloh

1. Mapa Británie s rozmístěním původních Britských kmenů.
Salway, P.: *The Oxford Illustrated History of Roman Britain*. Oxford 1993, 29.
2. Správní rozdělení Británie v období římské nadvlády.
Salway, P.: *The Oxford Illustrated History of Roman Britain*. Oxford 1993, 218.
3. Systém římských cest v Británii.
Salway, P.: *The Oxford Illustrated History of Roman Britain*. Oxford 1993, 381.
4. Zachovaná římská cesta – Blackstone Edge, Rishworth Moor poblíž Manchesteru; uprostřed patrná drenážní prohlubeň.
<<http://c99.e2bn.net/e2bn/leas/c99/web/portal%20editor%20area/Roman%20Roads/Roman%20Roads/>> [cit. 2012-4-1]
5. Hygienické pomůcky návštěvníka lázní: *strigilus*, *ampulla*, pinzeta, nástroje k čištění nehtů a uší.
<<http://www.flickr.com/photos/historicalsolutions/3228689047/in/photostream>> [cit. 2012-5-8]
6. Rekonstrukce latrín z pevnosti Housesteads.
Breeze, D.: *Hadrian's Wall*. London 2006, 18.
7. Schematické vyobrazení římského *hypocausta*.
Yegül, F.: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York 1992, 358.
8. Schematické vyobrazení systémů užívaných k vedení tepla ve stěnách; a – *tegulae mammatae*, b – *tubuli*, c – terakotový hřeb, d – železný hřeb s terakotovým pouzdrem.
Yegül, F.: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. New York 1992, 364.
9. Bar Hill – dnešní podoba.
<<http://www.romansociety.org/imago/searching-saving/show/81.html>> [cit. 2012-5-8]
10. Bearsden – dnešní podoba.
<http://www.rcahms.gov.uk/index.php?option=com_rcahmsimagebank&view=imagebank&Itemid=32&imageId=502> [cit. 2012-5-8]
11. Bignor – zachovaný *puteus* v původním frigidariu.
<<http://www.georgenick.co.uk/Easter%202008.htm>> [cit. 2012-5-8]
12. Binchester – dnešní podoba. Na první fotografii částečně zrekonstruované tepidarium; na druhé fotografii patrné *praefurnium*.

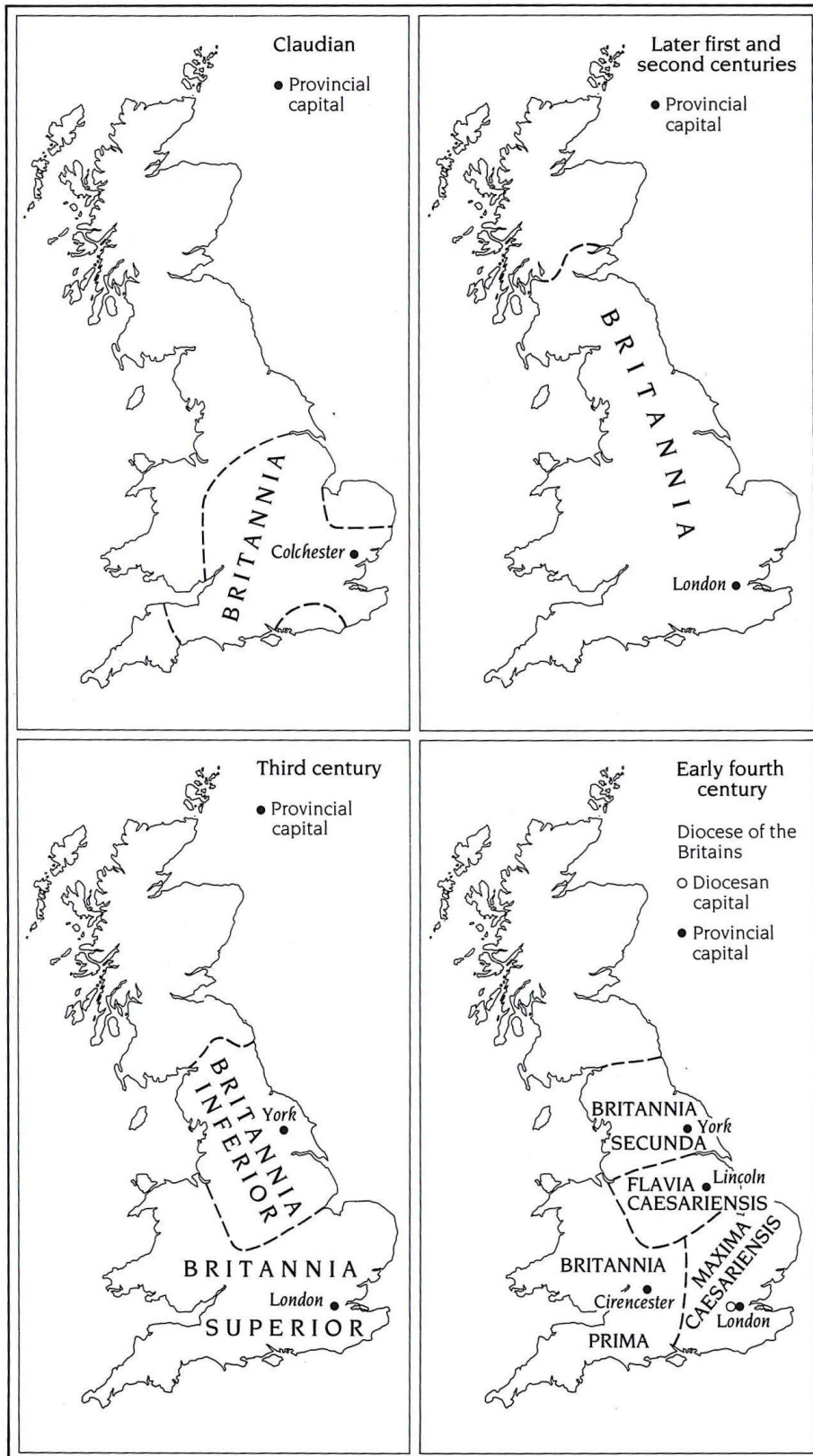
- Vlastní fotografie.
13. Bothwellhaugh – zdobený dlažební kámen kryjící některý z lázeňských odtoků.
<<http://www.huntsearch.gla.ac.uk/cgi-bin/foxweb/huntsearch/Largelma.fwx?collection=all&catno=F.1982.6&mdaCode=GLAHM&filename=18304.jpg>> [cit.2012-5-8]
 14. Caerleon – dnešní podoba lázní.
Knight, J. K.: Caerleon Roman Fortress. Cardiff 2003, 23.
 15. Caerleon – model lázní.
Vlastní fotografie.
 16. Chedworth – dnešní podoba se zachovanou původní mozaikou a polokruhovou vanou.
Vlastní fotografie.
 17. Chedworth – pozůstalé *nymphaeum*.
Vlastní fotografie.
 18. Chesters – pozůstatky bývalého *apodyteria*.
Vlastní fotografie.
 19. Chesters – rekonstrukce lázní – Wallsend.
Vlastní fotografie.
 20. Fishbourne – zachovaná mozaika.
<<http://www.flickr.com/photos/samthetax/1278125987/sizes/o/in/photostream/>>
[cit. 2012-5-9]
 21. Hardknott – dnešní podoba. Vlevo pozůstatky kruhového *laconica*.
<<http://www.google.cz/imgres?q=hardknott+baths&hl=cs&biw=1920&bih=898&gbv=2&tbnid=8D8axF1h>> [cit. 2012-5-13]
 22. Housesteads. Nejlépe zachované římské latríny v Británii.
Vlastní fotografie.
 23. Leicester – Jewry Wall.
Vlastní fotografie.
 24. Lullingstone – dnešní podoba, na druhé fotografii římská malba v bývalém *nymphaeu*; s patrným vyobrazením nymf.
<<http://www.english-heritage.org.uk/>> [cit. 2012-5-12]
 25. Lydney – dnešní podoba.
<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bb/Roman_Bath_House_-_geograph.org.uk_-_1318767.jpg> [cit. 2012-5-11]

26. Ravenglass – Wall Castle.
Vlastní fotografie.
27. Ribchester – v popředí pozůstatky kruhového *laconica*.
<[http://www.pendle.net/images/Ribchester,Roman_bath_house_1,3225,\(acb,cl,ase\).jpg](http://www.pendle.net/images/Ribchester,Roman_bath_house_1,3225,(acb,cl,ase).jpg)>
[cit. 2012-5-10]
28. Rockbourne – na prvním záběru pozůstatky mozaiky, na druhém záběru *hypocaustum* vybudované ze střešních tašek.
<<http://www.flickr.com/photos/gwilymgoch/2547179087/sizes/z/in/photostream/>>
[cit. 2012-5-11]
29. Verulamium – mozaika, na druhé fotografii zachyceno *hypocaustum*.
<<http://www.flickr.com/photos/7549203@N04/4705716873/>> [cit. 2012-5-11]
30. Welwyn – v podzemí umístěné pozůstatky lázní. Na první fotografii zřetelné *praefurnium*.
Vlastní fotografie.
31. Witcombe – pozůstatky mozaiky s mořskými motivy.
<<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/6/6f/Fish-Mosaic-Bath-House.gif>>
[cit. 2012-5-11]
32. Wroxeter – the Old Work.
<<http://www.roman-britain.org/places/viroconium.htm>> [cit. 2012-5-12]
33. Bath – pravděpodobný vzhled pramene v římské době.
Bird, S., Cunliffe, B.: *The Essential Roman Baths*. London 2006, 27.
34. Bath – pozlacený fragment bronzové sochy bohyně Sulis.
Bird, S., Cunliffe, B.: *The Essential Roman Baths*. London 2006, 33.
35. Bath – Great Bath – dnešní podoba.
Vlastní fotografie.
36. Bath – moderní bazén na střeše Thermae Bath Spa.
<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/be/Thermae_Bath_Spa_rooftop_pool.jpg> [cit. 2012-5-12]

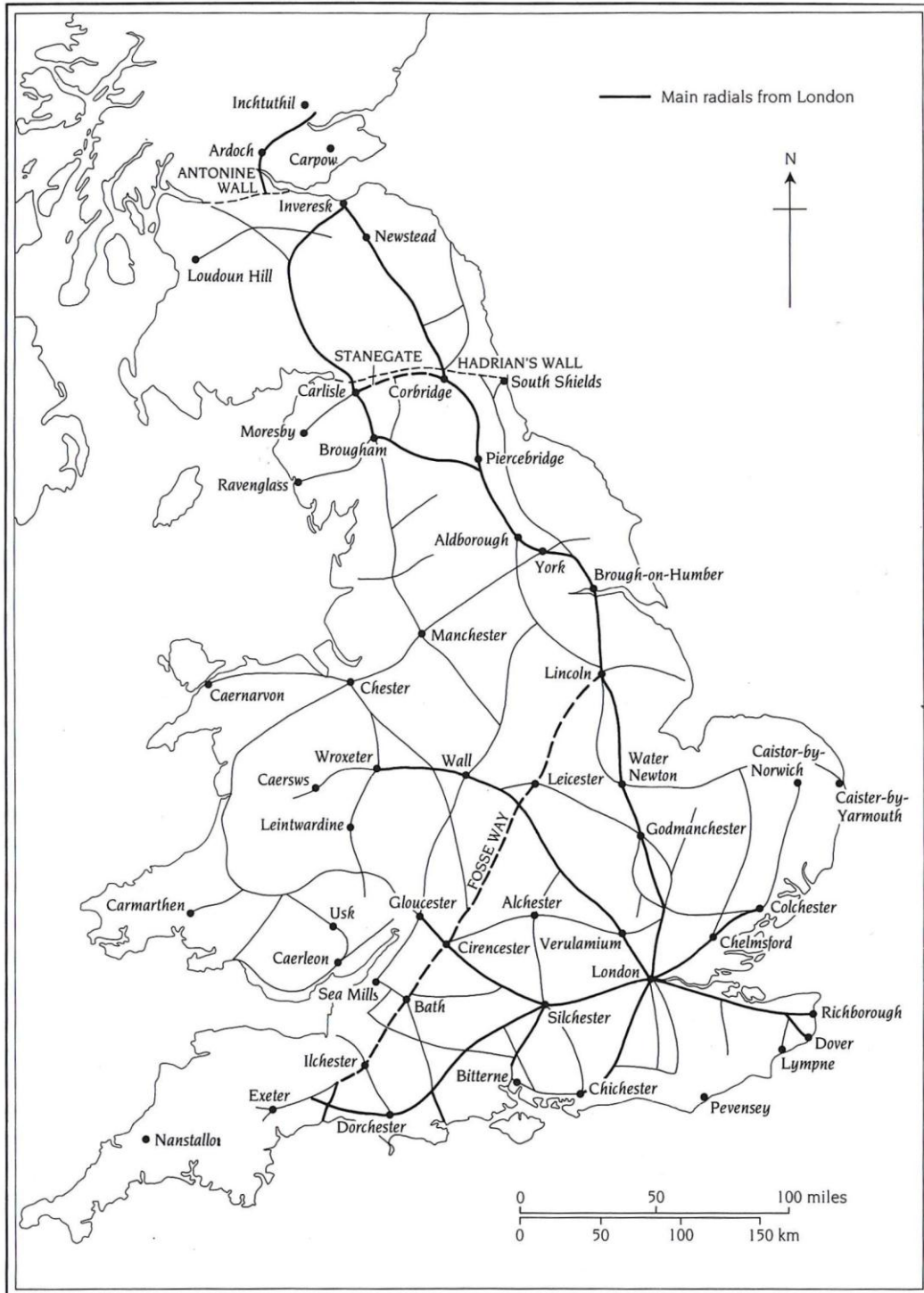
Příloha 1

Příloha 2

Příloha 3

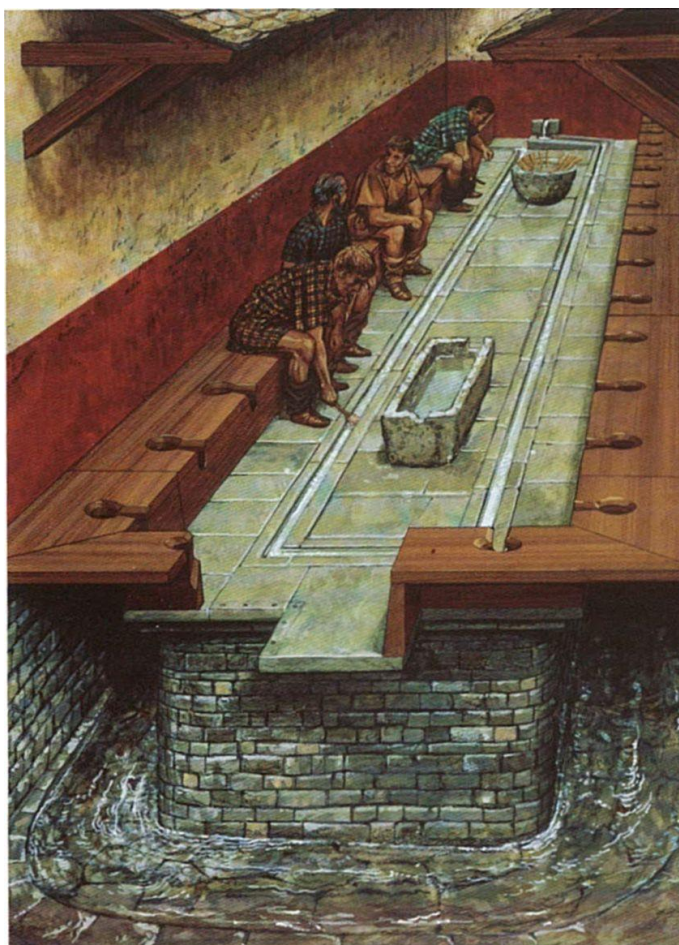
Příloha 4

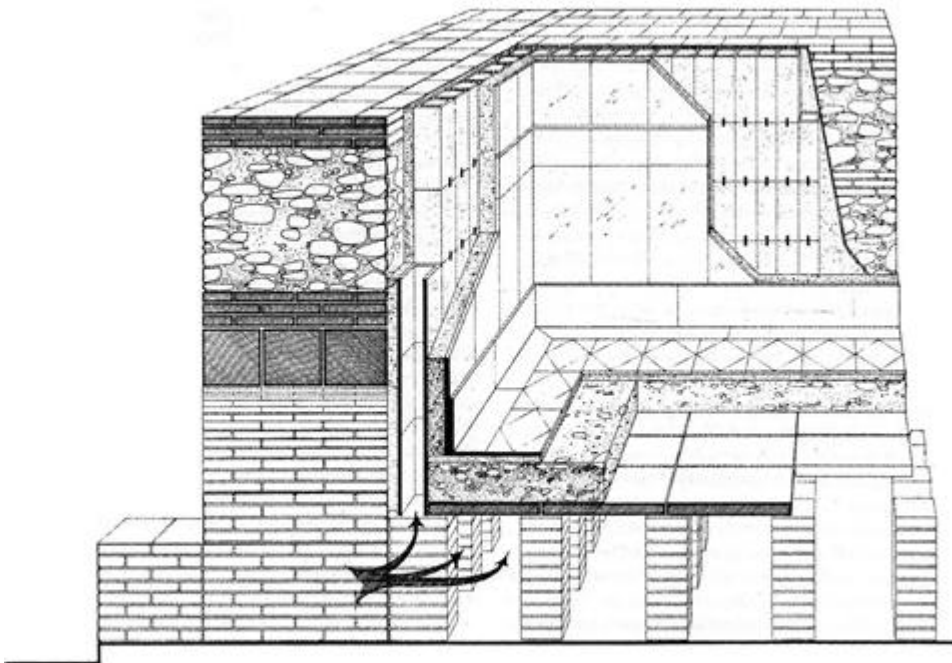
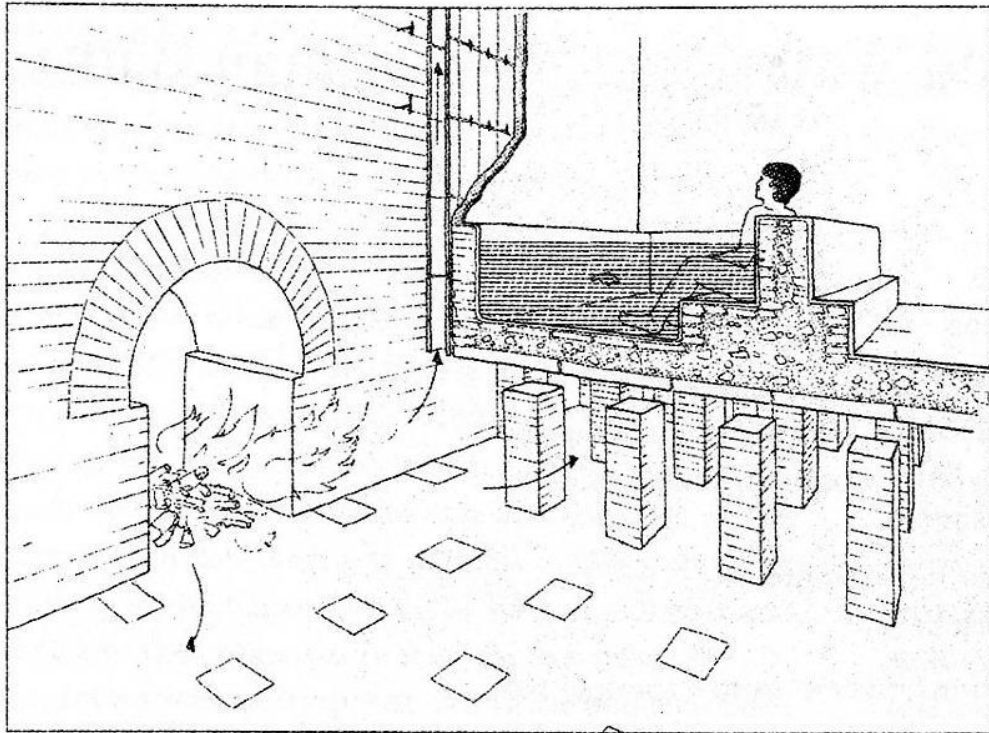
Příloha 5

Příloha 6

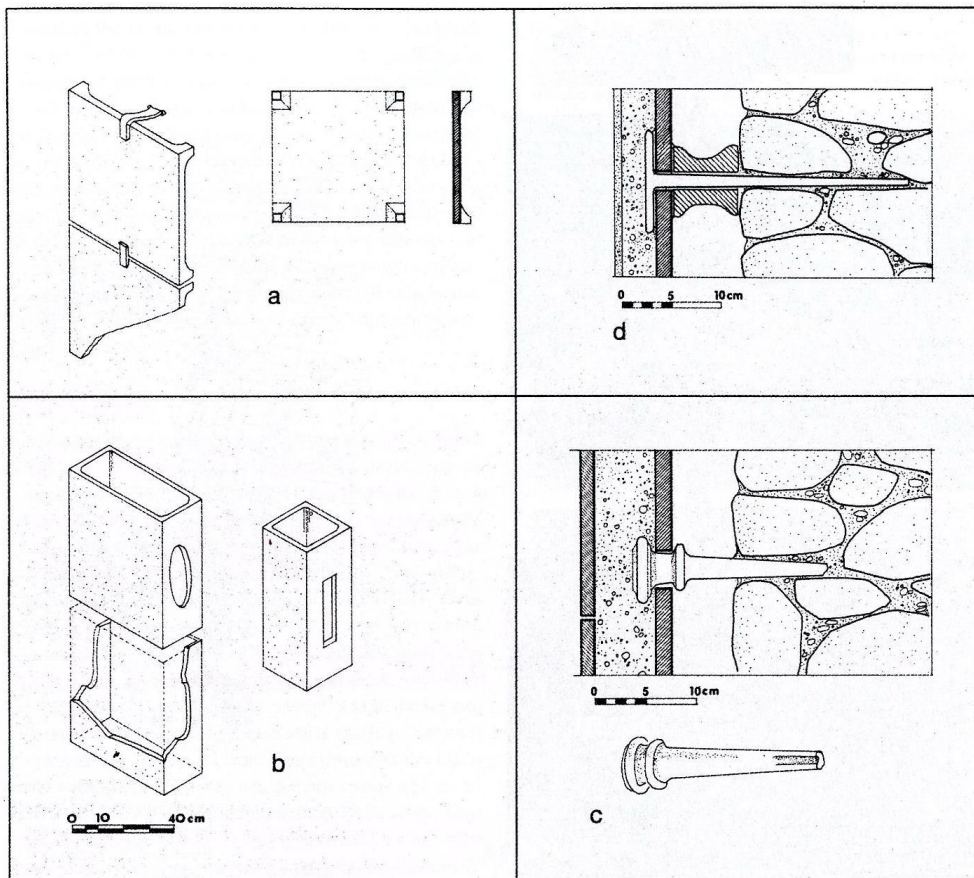

Příloha 7

0 10 20 100 cm

Příloha 8

Příloha 9

Příloha 10

Příloha 11

Příloha 12

Příloha 13

Příloha 14

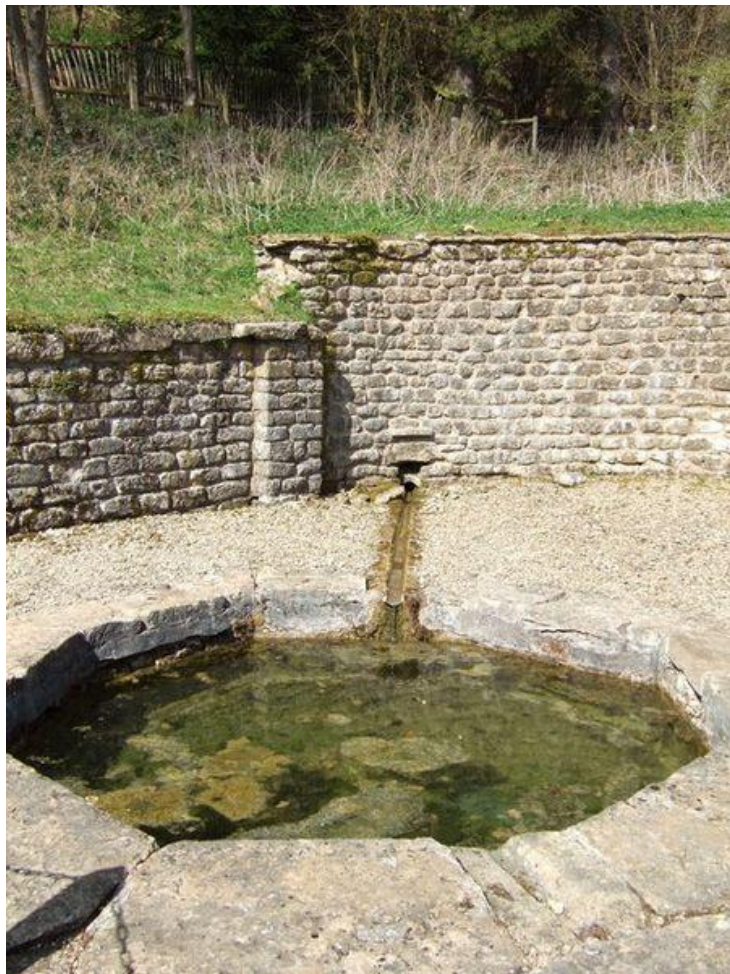
Příloha 15

Příloha 16

Příloha 17

Příloha 18

Příloha 19

Příloha 20

Příloha 21

Příloha 22

Příloha 23

Příloha 24

Příloha 25

Příloha 26

Příloha 27

Příloha 28

Příloha 29

Příloha 30

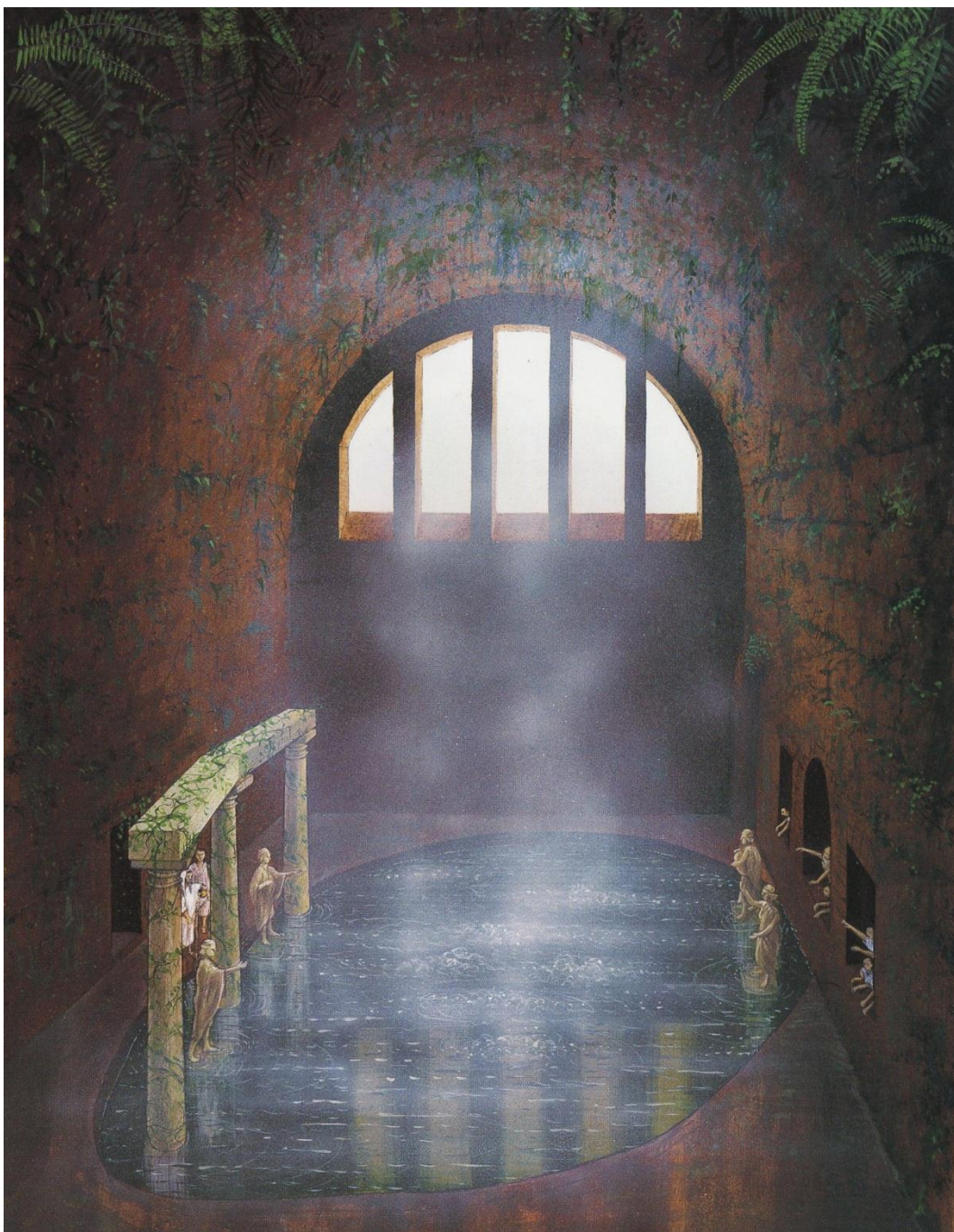
Příloha 31

Příloha 32

Příloha 33

Příloha 34

Příloha 35

Příloha 36

